

Regionalne konsultacije sa vjerskim zajednicama i crkvama o Inicijativi za osnivanje REKOM

BiH, Sarajevo, 4. novembar 2010.

PROGRAM

9:30 -10:00

Otvaranje skupa

Dženana Karup Druško, BH Novinari, BiH
Monsinor Mato Zovkić, Vrhbosanska nadbiskupija, BiH,
Sudbin Musić, Medžlis Islamske zajednice, Prijedor, BiH
Boško Tošović, Mitropolija Dabro-bosanska, SPC

Predstavljanje učesnika/učesnica

Video zapis: Konsultacije sa vjerskim zajednicama o osnivanju REKOM

10:00 -11:30

Uloga vjerskih zajednica i crkava u pomirenju

Moderatorica: Mr Zilka Spahić-Šiljak, Centar za interdisciplinarne
postdiplomske studije, Sarajevo, BiH

Uvodničari:

Husein ef. Smajić, muftija Sarajevski, Islamska vjerska zajednica BiH,
Sarajevo

Živica Tucić, vjerski analitičar, Verska informativna agencija, Srbija
Andrija Kopilović, Katehetski institut, Subotica, Srbija

Diskusija

11:30 – 12:30

Pauza

12:30 – 15:00

Inicijativa za REKOM: ciljevi i zadaci

Moderator: mr. sc. Drago Pilsel, teolog i novinar, Hrvatska

Uvodničarka: Nataša Kandić, Fond za humanitarno pravo, Srbija

Diskusija

UČESNICI

1. Aleksandar Nećak, Savez jevrejskih opština Srbije, predsednik, Srbija
2. mr.sc Amra Pandžo, Udruženje za dijalog u porodici i društvu *Mali koraci*, BiH
3. Ammy Gopp, Interreligijska služba *Oči u oči*, BiH
4. dr Andrija Kopilović, Teološko-katehetski institut Rimokatoličke crkve, Srbija
5. Anton Rojc, Rimokatolička crkva Ljubljana, Slovenija
6. Boban Mitevski, Makedonska pravoslavna crkva, Makedonija
7. Boris Kožemjakin, Jevrejska opština Sarajevo, predsednik, BiH
8. Boško Tošović, Srpska pravoslavna crkva, Mitropolija Dabrobosanska, BiH
9. Danilo Pavlović, SPC, EParhija Zahumsko Hercegovačka
10. Dimitrije Popadić, Protestantsko teološki fakultet, Srbija
11. Protojerej Stavrofor Dragi Kostadinovski, Makedonska pravoslavna crkva, Arhijerejski zamenik, Makedonija
12. mr. sc Drago Pilsel, slobodni novinar, Hrvatska
13. Dželil Saliji, Islamska zajednica Slovenije, Slovenija
14. Ejub ef. Dautović, Zeničko muftijstvo, Muftija BiH
15. Ekrem Tucaković, Islamska zajednica BiH, BiH
16. Hrvoje Crikvenec, Portal Križ života, Hrvatska
17. Husein ef. Smajić, Islamska vjerska zajednica BiH, Sarajevsko muftijstvo, muftija, BiH
18. Idriz ef. Bešić, Islamska zajednica u Hrvatskoj, Hrvatska
19. Ivan Novosel, Legalis, Hrvatska
20. Ivana Karastojković, Centar za istraživanje religije Beogradske otvorene škole, Srbija
21. prof. dr fra Ivo Marković, Interreligijska služba *Oči u oči*, BiH

22. Jakob Pfajfer, Rimokatolička crkva, Srbija
23. Katarina Kruhonja, Centar za mir, nenasilje i ljudska prava Osijek, Hrvatska
24. Lazar Stojanović, Koalicija za REKOM, Srbija
25. Fra Lovro Gavran, Franjevačka provincija Bosna Srebrna, BiH
26. Marijana Ajzenkol, Međureligijski centar, Srbija
27. Marko Antonio Brkić, Međureligijski institute, BiH
28. Fra Marko Oršolić, Internacionalni multireligijski interkulturalni centar-IMIC, BiH
29. Mons. dr Mato Zovkić, Vrhbosanska nadbiskupija u Katoličkoj crkvi BiH, Vikar, BiH
30. Memnuna Zvizdić, Žene ženama, BiH
31. Midhat Izmirlija, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, BiH
32. dr Mihal Brandl, Židovska vjerska zajednica Bet Israel u Hrvatskoj, Hrvatska
33. Milanka Šaponja Hadžić, novinarka, Srbija
34. Fra Mirko Majdandžić, Franjevačka provincija Bosna Srebrna, BiH
35. Mirsad Duratović, Udruženje logoraša *Prijedor '92*, BiH
36. Muamer ef. Zukorlić, Islamska zajednica u Srbiji, predsednik Mešihata, Srbija
37. Nataša Kandić, Fond za humanitarno pravo, Srbija
38. mr.sc Nikica Lubura-Reljić, Akademija za religijsku saradnju, BiH
39. mr.sc Nikola Knežević, Protestantski-teološki fakultet, Srbija
40. Nuriya Kazaferović, Islamska zajednica BiH, Bihaćko muftijstvo, BiH
41. Radivoje Kostadinović, Hrišćanska Adventistička crkva, BiH
42. Ratko Kuburić, Centar za empirijska istraživanja religije BiH, Srbija
43. Petar Spremo, Crkveno opštinski odbor Zvorničke parohije Srpske pravoslavne crkve, BiH
44. Skender ef Buzaku, Islamska verska zajednica u Makedoniji, Makedonija

45. Stanojka Tešić, Udruženje građana *Forum žena*, BiH
46. Sudbin Musić, Medžlis Islamske zajednice Prijedor, BiH
47. o. Vanja Jovanović, Srpska pravoslavna crkva, paroh Stare pravoslavne crkve u Sarajevu, BiH
48. dr Zilka Spahić – Šiljak, Centar za interdisciplinarnе postdiplomske studije, Univerzitet u Sarajevu, BiH
49. Zorica Maros, Katolička moralna teologija, BiH
50. Živica Tucić, Verska informativna agencija-VIA, Srbija

POSMATRAČI

1. Rami Rexhepi, Ambasada Republike Makedonije u BiH
2. Javier Oliero, Delegacija Evropske komisije u BiH
3. Olivera Lukić, Delegacija Evropske komisije u BiH
4. Senad Slatina, UNDP BiH
5. Maja Toretić-Pećnik, Veleposlanstvo Republike Hrvatske u BiH
6. Tomislav Krznak, Veleposlanstvo Republike Hrvatske u BiH
7. Rebecca McAllum, Misija OEBS u BiH Denis Veladžić, Misija OEBS u BiH

-Transkript audio zapisa-

Pozdravljam sve prisutne. Ja sam **Dženana Karup Druško**, članica Koordinacijskog vijeća Koalicije za REKOM, koja je organizator današnjeg skupa. Zahvaljujem se prvo svima što ste došli. Moram već na početku da kažem da mi je jako žao što nisu došli naši gosti sa Kosova, koji su potvrdili svoj dolazak, ali nažalost zbog problema koje smo imali u Vijeću ministara Bosne i Hercegovine nismo uspjeli na vrijeme da obezbjedimo dokumentaciju za njihov dolazak. Dakle, ja se još jednom izvinjavam i iskazujem zaista duboko žaljenje što ti ljudi sa Kosova nisu mogli doći.

Cilj današnjeg skupa je predstavljanje naše inicijative, koja ima za cilj formiranje Regionalne komisije koja će se baviti utvrđivanjem činjenica o svim kršenjima ljudskih prava u ratovimana prostoru bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Ja samo otvaram skup i neću uzimati puno vremena zato što imamo uvodničare, koji će vam detaljno govoriti o tome šta je naša ideja i šta mi to želimo da uradimo. Ono što ja želim jeste da vas zamolim da aktivno učestvujete, da nam iznesete svoje prijedloge, svoja mišljenja, svoje preporuke, čak i kritike, ukoliko ih imate. Pre nego što nastavimo, imam samo jednu tehničku informaciju. Hvala vam puno što smo došli i želim nam danas da ugodno radimo i da se ugodno družimo, a sada ću prepustiti riječ našoj moderatorici.

Dobro jutro svima, ja sam **Zilka Spahić-Šiljak** i dolazim iz Centra za interdisciplinarnu postdiplomske studije, Univerziteta u Sarajevu. Imam zadatak da moderiram prvi dio ove diskusije. Neću dati nikakav poseban uvod. To ću ostaviti našim gostima, ali važnost ovakvog okupljanja i razgovora na ove teme je velika. Vjerske zajednice su imale, a i danas imaju, posebnu priliku da iznesu svoja stajališta, percepcije i vizije kada je u pitanju pravda, pomirenje, izgradnja mira i praštanje. Religijske tradicije, posebno ove tri monoteističke, koje imamo na ovim prostorima imaju snažan i veliki potencijal za izgradnju mira i pomirenja i kako je to Scott Apellby lijepo definirao i pored ambivalentne uloge religije da se ona može iskoristiti za netoleranciju, za konflikte i destrukciju. Religija, također ima veliki potencijal za igradnju mira, uvažavanja drugoga, praštanja i pomirenja. Današnja diskusija sa predstavnicima vjerskih zajednica i drugih organizacija nadam se da će pokazati svo bogatstvo prosocijalnih vrijednosti koje ove tri religijske tradicije imaju i koje se, nadam se, mogu staviti u službu mira, pravde i pomirenja. Dakle, na samom početku želim predstaviti prvog uvodničara monsinjora Matu Zovkića, vikara Vrhbosanske nadbiskupije za odnose sa drugim crkvama i vjerskim zajednicama, inače dugogodišnjeg profesora na Katoličkoj teologiji u Sarajevu i mogu slobodno kazati i velikog zagovornika izgradnje mira i pomirenja unutar Katoličke crkve. Profesore izvolite.

Mato Zovkić: Hvala lijepo, pozdravljam prisutne. Ja sam pripremio svoj tekst da ne bih trošio previše vremena. Radujem se što mogu sudjelovati u ovom savjetovanju zajedno sa predstavnicima Rijasetu Islamske zajednice i BiH, Mitropolije Dabro-bosanske i Jevrejske

zajednice u BiH. Ne predstavljam ovdje svu Katoličku crkvu u Bosni i Hercegovini nego Vrhbosansku nadbiskupiju, na čelu sa kardinalom Puljićem. Razlog je struktura Katoličke uprave u ovoj državi. Organizatori jesu zvali i biskupa Franju Komaricu, kao sadašnjeg predsjednika Biskupske konferencije, ali on ne može sam o tome odlučiti nego mora dobiti pristanak ostalih biskupa uvrštavanjem toga pitanja u građu jedne od redovnih sjednica.

Sredinom veljače 96. sudjelovao sam u Beogradu na konferenciji o pomirenju na temelju protestantske, pravoslavne i katoličke tradicije koji je organizirala Konferencija europskih crkava, takozvani KEK. Glavna izlaganja odvijala su se na Teološkom fakultetu Srpske pravoslavne crkve, a rasprave po skupinama u hotelu gdje smo bili smješteni. Jedan protestantski teolog iz Švicarske ispričao nam je kako je njegova baka 1915. godine dobila od francuske vojske kratku obavijest da joj je muž poginuo kao vojnik na fronti, ali da mu se za grob ne zna. Taj teolog se sjeća kako je cijeloj obitelji nedostajao djedov grob na kojem bi se mogli pomoliti i iskazati poštovanje tragično preminulom članu obitelji. Istaknuo je **kao prvi uvjet za trajno pomirenje pomoći rodbini žrtava ratnog nasilja da dođu do posmrtnih ostataka svojih pokojnika i sa uvažavanjem saslušati njihove tragične priče.** U okviru te konferencije bili smo jednog popodneva odvedeni na kliniku gdje su se liječili srpski ranjenici iz Bosne. Uveli su nas u jednu veliku dvoranu, gdje su medicinske sestre uvježbavale pacijente s oštećenim nogama u hodanju, pripravlajući ih za umjetne udove. Među tim pacijentima, **bila je jedna visoka mršava djevojka sa amputiranom lijevom nogom, koja je sva u znoju vježbala prve korake. Duboko me potreslo njezino ispačeno lice.** Cijelu našu skupinu primio je primarijus toga odjela, koji je znao da su većina nazočnih stranci. Između ostaloga rekao je da su ovi „pacijenti stradali boreći se za srpsku stvar u Bosni“. Mladić koji je prevodio na elegantni engleski tu rečenicu liječnika nije preveo. **Tada sam zorno doživio da i srpske rane bole. Ponavljam i srpske rane bole. Zato je potrebna i poželjna Regionalna komisija za iznošenje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava u zemljama nastalim osamostaljenjem od bivše Jugoslavije. Posebno je potrebna rodbini poubijanih i nestalih iz svih triju naroda u Bosni i Hercegovini.**

S tugom se sjećam kako su nam na seminare o pomirenju 96. i 97. dovodili bjelce i crnce iz Južne Afrike, koji su nam govorili o svom iskustvu takve komisije. Jakob Finci, koji je predsjednik Jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini, predložio je Nacrt statuta takve komisije za Bosnu i Hercegovinu na razini države, koju bi odobrio parlament i financirala vlada. Njegova inicijativa nije ni uzeta u ozbiljno razmatranje od naših državnih struktura. Jesu li sada prilike sazrele, jesmo li spremni dopustiti da svačije rane bole? Dok inicijativu podržavam svom snagom srca i pameti, podsjećam da svaki dan čitamo u pisanim i slušamo u elektronskim medijima izjave ožalošćenih članova obitelji da za njihove poubijane i nestale nitko nije sudski odgovarao i da se nemaju kome obratiti za pokretanje parnice. Znamo da kod nas postoje bošnjačke, hrvatske i srpske udruge za žrtve rata koji jedni nazivamo taj rat agresijom, a drugi građanskim ratom. Znamo da se drastično razlikuju brojevi ubijenih i nestalih civila, ovisno od nacionalne pripadnosti brojača i popisivača. Je li ustanovljiva jedna istina o poubijanim,

nestalim, silovanim, protjeranim ili ćemo i dalje imati tri istine. Imamo li poštovanje i strpljivosti da čujemo potresne ispovjesti drugih o potresnoj istini o posljednjim danima njihovih masakriranih i nestalih. Imamo li dobre volje i novaca da finansiramo djelovanje takve komisije u koju bi obični ljudi imali povjerenja. Osobno mislim da je dobro što se u ovu inicijativu uključuju ozbiljni pojedinci i nevladine organizacije iz Hrvatske i Srbije. Ako u tim susjednim državama komisija zaživi i počne ozbiljno djelovati mogli bi i mnogi u Bosni i Hercegovini steći u nju povjerenje, te dobrovoljno davati svoje iskaze. U tom smislu pozdravljam napor inicijatora i želim uspješan nastavak započetog posla. Hvala na pažnji.

Zilka Spahić-Šiljak: Hvala monsinjoru Zovkiću, a drugi uvodničar danas je gospodin Sudbin Musić. On nam dolazi iz Udruženja logoraša Prijedor 92. i obavlja dužnost predsjednika Mešihata Islamske zajednice u Prijedoru.

Sudbin Musić: Uvažena ulemo, muftije, poštovani sveštenici, svećenici, dame i gospodo, dragi prijatelji selam alejkum, neka je mir božji i njegov blagoslov danas na sve nas ovdje prisutne. Nadam se da ćemo se danas osjećati dobro, da ćemo steći nova poznanstva i razmjeniti iskustva i, prije svega, upoznati se s jednom od nekoliko inicijativa koje doprinose društvima u tranziciji da razvijaju kulture dijaloga i prije svega na normalizaciji međuljudskih, međunacionalnih i međuvjerskih odnosa. Ja već dugi niz godina podržavam i ovu, a i druge inicijative, neko ko je žrtva ovog proteklog rata, preživjeli logoraš, porodica kojoj je ubijeno više najbližih članova. . Neko ko je dugo godina aktivista za ljudska prava, a naglašavam da sam prije svega i povratnik u Bosni i Hercegovini. A onda i neko ko je eto i aktivan i kao vjernik. Podržavam i svoju zajednicu u nastojanjima da podigne iz pepela sve ono porušeno s ciljem da napravi što dublji jaz među narodima i vjerama u mojoj dragoj domovini. Ja sam i predsjedavajući Mešihata Islamske zajednice Prijedor i kroz svoj dugogodišnji rad sam osjetio šta to znači kada iz povratničke perspektive imate jedan problem koji vas svakako koči u nastojanjima da učvrstite svoje noge na svom kućnom pragu, na kojeg ste se poslije svih tih silnih mučenja, lutanja svijetom vratili. To je svakako nedostatak dijaloga, povjerenja među ljudima, prije svega razumjevanja i mene kao žrtve. Ja se nadam da ćete se danas kritički osvrnuti i na ovu inicijativu, jer meni lično mnogo znači prije svega vaše mišljenje. Jer, naglašavam da se osjećam pripadnikom islamske vjeroispovjesti, muslimanom, vjernikom i duboko sam danas počastvovan što ću se družiti s vama. Ja ne bih puno govorio i ne bih oduzimao puno vremena, s obzirom da su ostali moji sagovornici daleko kvalitetniji od mene. Eto od mene toliko, nadam se da će biti prilike i u toku današnje rasprave i da me čujete više puta. Hvala vam.

Zilka Spahić-Šiljak: Hvala gospodinu Musiću što je danas sa nama i što je, iz perspektive nekoga ko je preživio ratne zločine, pokazuje da se može imati snage i nastaviti dalje raditi i biti aktivan u izgradnji mira i pomirenja na ovim prostorima. Naš treći uvodničar je teolog Boško Tošović i sveštenik Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini.

Boško Tošović: Pozdravljam najprije ovaj skup i prenosim pozdrave mitropolita dabrobrosanskog Nikolaja i njegovu želju da razgovor bude plodonosan. Iako, da budem iskren,

Srpska pravoslavna crkva ulazi u to vrlo oprezno. Mi imamo svoje strahove. Evo ja ću u uvodnom dijelu i dat nekoliko misli, koje će moć poslužiti poslije i za diskusiju. Prvo, govorimo o jednom ekstremno osjetljivom i teškom pitanju. Uopšte žrtve, to stradanje posmatram iz perspektive vjerujućeg čovjeka, vidjeli smo koliko se ljudsko dostojanstvo često gazilo i na koji način se sve govorilo o žrtvama. Na početku hoću nešto samo kratko teoretski da kažem o tome. Zločin ili ubiti nekog drugog čovjeka ili učiniti genocid je nešto čega je bilo na ovim prostorima. Šta to uopšte znači? Evo mi koristimo taj termin genocid, neću sada da držim predavanje, vi to znate, ali prosto radi ritma ove moje riječi. Genocid je grčko-latinska složenica; genos znači rod, porodica, pleme, narod, a cecidi znači ubiti ili sacerdere znači ubijati, pa onda se to odnosi na onoga koji ubija. Ubica, onaj ubijajući, ili da to prevedemo, znači i na subjekat, koji vrši tu radnju i onoga koji trpi tu radnju. Ili da prevedemo, to znači uništavati. Kad to razložimo znači vraćati u ništa, i na prvom nivou, to znači biološki istrijebiti nekoga. Međutim, da li se ovaj pojam odnosi samo na to ili ima i neko šire značenje? Vidjeli smo ovdje na našim prostorima da to nije samo biološko uništavanje već da ima i šire značenje. To vratiti u ništa, u stvari, znači izbrisati tragove da je neko uopšte postojao. Uništiti i djela njegovog uma, njegovog duha. Uništiti i biblioteke, uništiti njegove sakralne objekte, preorati groblja, tragove postojanja njegovih potomaka, dati mu novi identitet. To su ona tri elementa; pobiti, protjerati i prevjeriti. Znači, sve to utiče na uništavanje nekog naroda ili bića nekog naroda na jednom prostoru. Šta je to sada, kad posmatramo iz perspektive vjerujućeg čovjeka? Kakvo je to duhovno slijepilo, jer sve religije uče da čovjek nije samo tijelo, da čovjek ima i duh. Kako onda to uništiti, šta se to dešava sada na jednom duhovnom, moralnom nivou. Onaj ko je ubica ili koji čini to, on je u egzistencijalnom smislu ateista. Sigurno je da takav projekat, takav koncept, ne može raditi neko ko u Boga vjeruje, u ime ma kojih ideja on tako nešto činio. Tako da suočavanje znači utvrditi šta su pokretačke energije. Obično je to strah ili neka filozofija egzistencijalizma; drugi je moj pakao, koji mi ograničava prostor. On me sputava..., jel tako? Kakve su ideje, kakva je dogmatika takva će biti i etika. Životni prostor, potreba za životnim prostorom..., znači neko ugrožava nečiji životni prostor ili je neko manje vrijedan, a zauzima prostor, jer treba neko drugi da se proširi. E sad, šta je to iz perspektive vjerujućeg čovjeka? Hrišćanska crkva je bila progonjena prva tri vijeka. Prve crkve su građene na grobovima mučenika i žrtve imaju određeni pijetet i najuzvišenije su. Međutim, šta nas hrišćanstvo uči? Sam Hristos kaže oprosti im oče, ne znaju šta rade. Onaj koji zlo čini, a ovo je zlo ekstremno, grijeh vapijući na nebo u stvari je sam rob toga i on sebe odsjeca. Dakle, tako nešto, taj prostor ili šta mi očekujemo od države, šta će ona da nam da? Država nam ne može dati spokoj u duši, niti nam može dati život vječni, a ovdje se država... Daju joj se neki atributi božanstva, mislimo ako zaokružimo neku državu da ćemo biti srećni i sva naša pokoljenja, bez obzira na koji način se to radilo.

I vidjeli smo jednu strašnu zloupotrebu žrtava. Znam primjere gdje su ljudi za informaciju o masovnoj grobnici uzimali novac. Na ovim prostorima i ta je informacija ima neku vrijednost, ona ima svoju cijenu, može se prodati. Eto vidite ima ljudi koji će i to da urade i on će uzeti nešto svom djetetu od tih novaca itd. Onda to suočavanje... to je nešto što je prijeko važno svakoj zajednici, unutar same sebe da se suoči. **Mi ne možemo zvati narode ni zločinačkim ni**

genocidnim, mi to ne kažemo ni za Nijemce, ni za bilo koga. Mi, kao Srbi smo takođe imali i te atribute, javno se govorilo o tome. Međutim, postoji potreba da se prizna, ako je organizam zdrav, da se sam pokaješ i priznaš. Ako je pojedinac u tom narodu to činio on se mora suočiti sa tim. Ako ta mrlja ostaje, pravi se jedna mrtva duhovna atmosfera, gdje se ništa kreativno ne može izroditi i to je nešto što se sa generacije na generaciju prenosi i postoji jedna jaka potreba da se svi suoče sa tim. Međutim, šta se i tu dešava? Postoji zloupotreba i tih priznanja. Mi smo imali naručene deklaracije. Vidite traži se da se Turska odredi o genocidu nad Jermenima, prije sto godina. Hoće li se priznat, neće se priznat...? Evo, srbijanska skupština je to usvojila, nevladine organizacije... Vidite takva priznanja imaju političke konsekvence. Kad vi kažete, ako postoje sekundarne grobnice, to znači da je neko iz jednog mjesta izvadio kosti i premjestio ih na drugo. Znači razlog je da se sakrije taj zločin, da se zataška. I to se može desiti, i to treba cijeliti po upotrebi toga. Ako neko prizna deklaraciju za bilo kakav zločin, onda se to može upotrijebiti, onda to nije za korist svom narodu. Niti je to iz perspektive žrtve, neki humani gest, već će onda trpiti posljedice. I onda kažu pobjednici pišu istoriju. Onda se nečiji zločin fokusira ili se predimenzionira. Nečiji se zločin pokrije, zataška ili se nikad ne saznaju mjesta gdje su, i kao da se nije ni desilo. Zato i pred Bogom i pred svojom savješću, ako se želi raditi ozbiljno na ovom pitanju, onda to treba posmatrati iz perspektive žrtve. Ako se zanemari to, onda je nažalost i ovo teren s kojim se može manipulirati. Čak mnogi i uzimaju novac i za to. Ja se izvinjavam, ali ova tema je teška i mislim da će ovdje biti materijala i za diskusiju. Još jednom zahvaljujem se na pažnji i pozdravljam sve.

Zilka Spahić-Šiljak: Hvala gospodinu Tošoviću što je podijelio svoje osobne refleksije o dostojanstvu ljudske osobe i suočavanju s prošlosti iz perspektive Srpske pravoslavne crkve. Sada ćemo napraviti jednu kratku pauzu i dati priliku učesnicima da se predstave. A onda ćemo pogledati video zapis konsultacija sa vjerskim zajednicama o osnivanju REKOM-a. Zamoliću da se predstavite:

Andrija Kopilović, Teološko-katehetski institut Subotičke biskupije, Srbija,

Drago Pilsel, teolog i novinar iz Zagreba, Hrvatska,

Danilo Pavlović, iguman manastira u Žitomislićima, predstavnik Zahumsko-hercegovačke eparhije SPC, BiH,

Murija Kazaferović, izaslanik muftije u Bihaću, BiH,

Fra Ivo Marković, Interreligijska služba *Oči u oči*, Sarajevo, BiH,

Nikica Lubura Reljić, magistar religijskih nauka, Akademija za religijsku saradnju, BiH,

Amra Pandžo, direktorica Udruženja za dijalog u porodici i društvu *Mali koraci* koje se bavi međuvjerskim dijalogom i izgradnjom mira, BiH,

Mihal Brandl, Židovska vjerska zajednica Bet Israeli iz Zagreba, Hrvatska,

Idriz ef. Bešić, Islamska zajednica u Hrvatskoj,

Katarina Kruhonja, Centar za mir i nenasilje i ljudska prava iz Osijeka, Hrvatska,

Aleksandar Nećak, predsjednik Saveza jevrejskih opština u Srbiji

Ejub Dautović, muftija zenički, Zeničko muftijstvo, BiH,

Skender Buzaku, Islamska zajednica Makedonije,

Radivoje Kostadinović, sekretar Hrišćanske adventističke crkve u Bosni i Hercegovini,

Boban Mitevski, Kabinet arhiepiskopa Makedonske pravoslavne crkve,

Mirsad Duratović, predsednik Udruženja logoraša *Prijedor 92*, BiH,

Dželil Seliji, potpredsednik Islamske verske zajednice Slovenije, politolog i teolog,

Rami Rexhepi, ambasador Republike Makedonije u Bosni i Hercegovini,

Dimitrije Popadić, Protestantski teološki fakultet Novi Sad, Srbija,

Ratko Kuburić, Centar za empirijska istraživanja religije, Novi Sad, Srbija,

Lazar Stojanović, predstavnik Koalicije za odnose sa javnošću, Beograd, Srbija,

Jakob Pfeifer, župnik u Odžacima i Apatinu, Vojvodina, Srbija,

Ivana Karastajković, Centar za istraživanja religije Beogradske otvorene škole, Srbija

Marijana Ajzenkol, Međureligijski centar, Beograd, Srbija,

Milanka Šaponja Hadžić, novinar iz Beograda, Srbija,

Anton Rojc, Ekumenijsko vijeće Ljubljana, Slovenija,

Stanojka Tešić, Udruženje Forum žena, Bratunac, BiH,

Muamer Zukorlić, muftija sandžački, glavni muftija Islamske zajednice u Srbiji, Novi Pazar,

Petar Spremo, Crkveno opštinski odbor Zvorničke parohije, BiH,

Protojerej Stavrofor, Dragi Kostadinovski, Makedonska pravoslavna crkva, Ohridska arhiepiskopija, zamenik arhiepiskopa,

Nikola Knežević, Centar za interdisciplinarna regiolška istraživanja i političku teologiju i Teološki fakultet u Novom Sadu, Srbija,

Vanja Jovanović, Paroh sarajevski, ispred Mitropolije Dabro-bosanske, član Međureligijskog vijeća Bosne i Hercegovine,

Boško Tošoović, teolog, ispred Mitropolije Dabro-bosanske, BiH,

Boris Kožemjakin, predsednik Jevrejske opštine Sarajevo, BiH,

Nataša Kandić, REKOM, Beograd, Srbija,

Živica Tucić, verski analitičar i direktor Verske informativne agencije Beograd, Srbija,

Husein Smajić, muftija sarajevski, Islamska zajednica Bosne i Hercegovine,

Boro Kitanoski, nacionalni koordinator Koalicije za REKOM za Makedoniju,

Nuna Zvizdić, Žena ženama, Sarajevo, BiH,

Ammy Gopp, *Oči u oči*, internetska služba, Sarajevo, BiH,

Fra **Lovro Gavran**, provincijal Bosne Srebrene, BiH,

Fra **Mirko Majnadžić**, definator Bosne Srebrene, BiH.

Refik Šećibović, Beogradska otvorena škola, Srbija,

Rebecca McAllum, Misija OEBS u BiH,

Mladena Tadej, Documenta, Zagreb, Hrvatska,

Hrvoje Crkvenac, novinar, portal Križ života, Hrvatska

Ivan Novosel, Legalis, Zagreb, Hrvatska

Maja Foretić Pečnik, savjetnica u Hrvatskom veleposlanstvu u BiH,

Tomislav Kriznar, Veleposlanstvo Republike Hrvatske u BiH,

Denis Veladžić, Misija OEBS u BiH,

Zorica Maros, Katolička moralna teologija, BiH,

Milena Savić, koordinatorica za Inicijativu REKOM u BiH

Senad Slatina, UNDP, BiH,

Ekrem Tucaković, Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini

Javier Oliero, Delegacija Evropske komisije u BiH

Olivera Lukić, Delegacija Evropske komisije u BiH

Zilka Spahić-Šiljak: Evo čuli smo predstavnike vjerskih zajednica, teologe, sociologe, novinare šta kažu o ulozi religije i religijskih zajednica u pomirenju i izgradnji mira. Neki od njih su ovdje danas i sa nama i govoriće više o tome, a u nastavku ove diskusije prvi uvodničar je Husein efendija Smajić, predstavnik Rijasetu Islamske zajednice Bosne i Hercegovine.

Husein ef. Smajić: Iskreno selamim i pozdravljam nosioce ideje osnivanja REKOM i zahvaljujem se na pozivu. Drago mi je da baš danas i Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini ima priliku dati svoje mišljenje i učestvovati u raspravi o inicijativi osnivanja Regionalne komisije za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava, koja su se desila na prostorima bivše Jugoslavije, a posebno na prostoru Bosne i Hercegovine. Takođe želim prenijeti pozdrave vrhovnog poglavara Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini dr Mustafe efendije Cerića, koji vam želi uspješan rad. Ja sam Husein Smajić, muftija sarajevski, član Međureligijskog vijeća, te danas sam ovdje u svojstvu izaslanika reis uleme Bosne i Hercegovine. Čini mi zadovoljstvo da osobno mogu da učestvujem u ovoj raspravi koja navodi ljude na stvaranje ambijenta tolerancije, međusobnog razumijevanja i suživota na ovim prostorima. Ja sam kao običan građanin, vjernik, musliman i Bošnjak, dva puta bio progonjen i moja vjerska i građanska prava su bila ugrožena. Prvi put 1983. godine, jer sam kao vjernik u manjini bio ugrožen od većine nevjerničkog okruženja, a drugi put od 1991. do 1995. godine u opkoljenom Sarajevu kada je poginulo 11.000 Sarajlija, od kojih svako deseto dijete. Godine 1996. godine krenuli su dijalozi među vjerskim zajednicama i crkvama Bosne i Hercegovine kako uvesti i sačuvati mir među narodima Bosne i Hercegovine, a to su tada mogli samo vjerski velikodostojnici. Ishod tih razgovora je stvaranje Međureligijskog vijeća Bosne i Hercegovine, kome je prethodila zajednička izjava o moralnoj odgovornosti, koju su potpisali najviši predstavnici svih vjerskih zajednica 1997. godine, a njen siže je sljedeći: podizanje svijesti o međureligijskom dijalogu i unapređenje države i vjerskih zajednica

Stoga Islamska zajednica podržava Međureligijsko vijeće i davaće mu podršku u punom kapacitetu te osnivanju i radu svih organizacija u radu u Bosni i Hercegovini i izvan nje, koje se budu temeljile na dva principa:

1. Istina i pravda, dakle pune slobode žrtava da kažu istinu i javno kazivanje o ovome ratu. Obavezati sve institucije da iznesu sve podatke o ratnim zločinima s kojima raspolažu. Prikrivanje ratnih zločina takođe predstavlja zločin,
2. Privođenje svih ratnih zločinaca sudu pravde, međunarodnom ili nacionalnom.

Islamska zajednica će sudjelovati u svim projektima poput REKOM-a pod uslovima **uvažavanja istine i pravde**, a to su:

1. Priznavanje genocida na osnovu Međunarodnog suda pravde, a to podrazumjeva zakonsku zabranu negiranja genocida poput zakona o zabrani negiranja holokausta:

2. Privođenje svih osumnjičenih za ratne zločine sudu u Hagu, kao što su Ratko Mladić i Goran Hadžić,

3. Nadoknada za nanešenu duševnu bol i materijalnu štetu genocida, žrtvama genocida kojeg su posebno muslimani, bošnjaci doživjeli širom Bosne i Hercegovine, a posebno u Srebrenici. S poštovanjem.

Zilka Spahić-Šiljak: Zahvaljujem muftiji Smajiću i najavljujem drugog našeg uvodničara danas gospodina Živicu Tucića, vjerskog analitičara iz Srbije.

Živica Tucić: Pozdravljam vas ponovo. Ja sam verski analitičar. Zna se, u crkvi ne vole uvek crkvenu analitiku mada je i nema toliko, koliko u politici. To je jedan osetljiv posao, ali ja vodim i jednu versku informativnu agenciju, koja se bavi informisanjem o svim verskim zajednicama besplatno. I tako nešto čovek treba da radi i besplatno, da ne očekujemo sve da nam neko plati. Vrlo je zanimljivo i ovo što smo videli i ovaj skup. Ja dolazim iz sredine, gde postoji neka druga vrsta osetljivosti na ove događaje. Evo i od dosadašnjih govornika vidimo da svako ima svoju bol, svoj način gledanja. Tema nam je svima svakako pravda, pomirenje, mirenje, praštanje. Međutim, analitički to treba da sve stavimo u kontekst. Ovde na Balkanu i ne samo tu, ali ovde posebno, politika igra jako važnu ulogu i prema religijama. I verske zajednice, neke su crkve, neke su u drugom svojstvu, ali postoji taj izraz, zavise od politike. Evo danas je veliki dan da se sastaju predsednik Srbije Tadić i hrvatski predsednik. Zamislite ljude kad vide tu sliku i taj susret i reći, to će delovati na splašnjavanje tenzija i to je jako dobro. Videće se da možemo da praštamo, da se susrećemo. Ne možemo podići mrtve, ali možemo znati gde su sahranjeni. Možemo sebe opomenuti gde smo bili otišli, zašto smo otišli. Znači ovaj susret danas je veliki. Slučajno sam bio pre pola godine na jednom skupu sličnom ovome, ali drugi povod u Osijeku, i baš toga dana su se isto novi hrvatski predsednik i stari srpski predsednik susreli. Rekao sam ajde pomolimo se gospodu Bogu za naše predsednike. Oni će više doprineti da se mi približimo i doprineće da se i verske zajednice malo više približe, tako da evo pomolimo se i za ove danas.

Ali, potrebni su trojni sastanci i sa bosanskim predsednikom. To bi svima značilo nešto i šire, naravno. Treba isto tako i verske vođe da se susretnu, a tačno je da se nije patrijarh Irinej još susreo ni sa zagrebačkim nadbiskupom, niti sa reis ulemom. Moramo imati i te susrete. Simbolika mnogo znači u današnjem svetu. Slika znači kad-kad mnogima više nego reč, znači nije to zamena, nije to zavaravanje. Svako susretanje znači popuštanje neke napetosti. Naravno i crkve su uvek rezervisane prema nevladinim organizacijama, sektoru, kako ko to gleda. Čini mi se da tu popuštaju te tenzije i dobro je da je tako. Znači nevladine organizacije se bave iz svoga, dobronamernog ugla. Svugde možete naići na dobronamerne ljude i u politici, i u crkvama, i u nevladinom sektoru, ali ništa ne treba da se demoniše i da se generalizuje. To je tako normalno da po pitanjima društva sadašnjosti i prošlosti postoje različita težišta. Legitimno je pravo crkava, religija da tumače, da posmatraju, analiziraju događaje iz svoga ugla, ali i iz drugih verskih zajednica iz svoga. Takođe iz nevladinih ili političkih partija. Nemojmo ignorisati da postoji pravo i političkog organizovanja, ne samo vjerskog. Znači iz svega toga gde ima ljudi dobrih namera može se naći nešto što je zajedničko.

Ja sam pre dve nedelje, tri držao jedno predavanje u Berlinu u Europa Institut kako se doživljava ovaj Balkan. Ne možemo to ignorisati. Ne možemo, pa svet nas ne razume, šta nas briga. Nije to tako. Svi smo u istom nekom loncu. Tamo je bilo glavno poruka od 6 dana Balkanu. Postoje brojni nesporazumi, nemiri. Nemirna atmosfera da religije propovedaju mržnju, da religije ne doprinose miru, da su zatvorene u svojim tradicijama. Znači tako nas drugi doživljavaju, ne možemo da ne znamo to. Znači ima i toga, nemojmo se zavaravati da nema, ali nije to ono dominantno ili možda ja priželjkujem da nije, ipak se nalazimo, analitički gledano, u jednom globalizmu. Globalizam nije negativna stvar. Može biti neki njegovi momenti, ali znajmo gde smo. Shvatimo da smo ovde toliko bliski. Meni je tako drago da sedim kod jednog divnog muftije i za pet minuta smo sklopili prijateljstvo kao da se znamo 10 godina, da govorimo da nam ne treba prevodilac, a zovite ga kako god hoćete. Svako ima pravo da ga zove. Siguran sam da nas i Makedonci razumeju. Znači jedna bliskost jezika. Zašto nam ne bi bila bliskost i osećaj za pravdu, za pravičnu istinu, za bol nekog drugog, da ga saslušamo, da ga čujemo. Da taj drugi nema problem da ne zna gde mu je neko sahranjen. Znači, nekada te političke reči izvinjavamo se, žalimo nemaju puno sadržaja, ali i one mnogo znače. Tako da moramo da znamo gde ćemo dalje. To je taj kontekst koji moramo da imamo i ovo je jedan dobar početak. Zahvalimo se organizatorima da su nas okupili. Evo puno nas je i svi želimo nešto da čujemo, da kažemo i da prenesemo, da ne odemo da to ne ostavi traga. Zato budimo na neki način srećni da možemo dati neki svoj minimalan doprinos opštem dobru, koje je božansko i kosmičko. Hvala vam.

Zilka Spahić-Šiljak: Zahvaljujem gospodinu Tuciću, a sada je na redu naš treći uvodničar monsijor Andrija Kopilović, koji nam dolazi iz Katehetskog instituta iz Subotice. Izvolite.

Andrija Kopilović: Sve vas pozdravljam i kako smo već vidjeli iz priloga dosadašnjih crkve i vjerske zajednice dale su punu podršku Inicijativi REKOM-a. Mislim da bi sada već od toga davanja podrške trebalo poći dalje. Kako? Dakle podrška je data načelno, jer je naprosto ne možemo ne dati onom što je pošteno. Pa mi dozvolite u par minuta reći ali ovaj puta isključivo iz perspektive teologa katolika kako vidim taj naš konkretan doprinos Katoličke crkve, jasno računajući na sve ostale koji će dati svoj doprinos na svoj način. Svima nama vjernicima koje god crkve i vjerske zajednice sigurno je najveća vrednota život. Čovjek se doživljava kao darovano biće, a s time znači odgovorno i zato ne može sa životom postupiti neodgovorno ni prema sebi, a još manje prema tuđem i drugom i stoga ako je to, a jeste najveća vrednota da jesam i to da sam darovan, znači odgovoran. Činjenica spoznaje koja mi dolazi i kao čovjeku i kao vjerniku mora biti vrhovna norma i u razgovoru i u suradnji sa Koalicijom za REKOM kao svojevrsnom inicijativom za istraživanje, zadovoljštinu i praćenje svega onoga što me danas veseli. A to je da se vidim priloženo usvaja i predlaže Statut rada REKOM-a, što je onda korak svakako dalje od samo deklaracije što bi trebalo i kako bi. Sad se već radi na Statutu.

Kako ćemo onda raditi? Ako je je taj život darovan i ako je dobiven, mi vjernici vjerujemo od Boga, onda naprosto nitko nema pravo taj život oduzeti. A ne smijem ga ni ja sam sebi oduzeti. Isto je zajednička baština svih vjera i religija i zato, na ovim prostorima, mislim da je svako nasilno oduzimanje života, pa i samoubojstvo, osuđeno kao zao čin. Ne bih ovoga puta htio

govoriti o pojmu heroja, jer je to definicija koja pokazuje da pred nekim stoji neki vrhovni cilj općega dobra, pa smatra čak svoj život dostojnim da ga ponudi za taj vrhovni cilj. Ali vrlo je važno što uz to herojstvo koje može bit jako pozitivno i poštovanja vrijedno stoji puno puta, ovaj puta puno nevinih žrtava. I sada to pitanje naše je uglavnom kakav odnos imati prema tim nevinim žrtvama ? Jer ako je neko sam molio za neki ideal, staviti svoj život na kocku, možemo ga poštivati kao onog koji daje svoj život, ali treba se zapitati koje posljedice imaju zapravo ovaj puta oni koji su nevin. A žrtve su, i to tako da ih se čak zloporabi u smislu prebrojavanja, skrivanja itd. Stoga drugi korak mislim da je iznad svega i uvijek prva istina. Postoji rečenica u Bibliji, Isusova da će vas istina osloboditi. Dok god ne budemo spremni gledati istini u oči ne možemo bit slobodni. Prema tome ni jedan vjernik, kao vjernik u svojoj savjesti, ne može biti slobodan ako nije spoznao, barem pokušao i izrekao ili se poklonio pred istinom, koja ga često puta nadilazi, ali je istina. I stoga u ovim našim razgovorima čini mi se, da je i rad u daljemu jedna od vrhovnih norma, dakle život, a druga istina o tom životu. A onda tu dolazi pitanje i onih koji su nestali, koji su stradali, koji su žrtve jer i oni dalje ostaju braća i sestre naše, koji traže od nas ljudsko dostojanstvo, a dostojanstvo je da se zna tko su, gdje su i kako su. Možda zvuči glupo pitanje kako su, ali mi im možemo vratiti čast i sada kad nisu više živi, prema tome pitanje časti dostojanstva osobe, nevine žrtve uvijek je pitanje pravednosti i to je sve veći stub našega rada. To je ta pravednost, mi smo dužni prema žrtvama biti pravedni, a to im odati počast onima i identificiranima koji su postali žrtva nečijega nadzora ili zlog djela, ali ih treba rehabilitirati u punom smislu te riječi, a to je dati im čast. Jasno da je pravednost jedna od temelja ovoga našega rada, a to je da oni koji su njihovi sinovi i kćeri, braća, sestre imaju pravo na to, da ih štuju, žale makar su bili možda i na krivom putu. A činjenica je ta da nisu suci nego smo oni koji tražimo, istražujemo i odajemo dostojanstvo čovjeku i nakon njegove smrti, jer ga smatramo članom svoje zajednice jer grobište, groblje nije za nas smetište. Nego svetište. Svako groblje je za nas sveto mjesto jer to nije otpad, to nije truljenje ljudskih tijela, nego dostojanstveno mjesto počivanja za nas kršćane i nada, uskrsnuće i stoga je svaki grob za nas svet. I konačno, mi kršćani poznajemo, a i braća muslimani u nekom smislu, ali mi drugačije u smislu pojam otkupljenja. Naime radi se o tome da je nemoguće dati zadovoljštinu u potpunosti 1:1. Njih više nema među živima, ali ima ih u vašim pamćenjima, ima ih u našim zapisima, ima ih u spomenicima, ali ne zato da podsjećamo po spomenicima nekakvih nad , podržavanje nekakvoga opet krivoga poimanja držanja spomena da bi se učile mlađe generacije na osvetu nego na poziv na mir. I zato je vrlo važno po mom sudu doprinos kršćanskih crkava, teologije otkupljenja, oslobođenja, na koncu za nas pomirenja. Isus Krist je u sebi otkupio, pomirio ljude jer on je, njegova smrt, za mene je temelj da sam pozvan da praštam, ali jednako tako da priznaje i ono što je do sada kazano, ono što je moj dragi susjed naglasio u Beogradu, na sjednici. **Mi moramo priznati svoju istinu, priznati istinu o drugome i na toj istini graditi i svoje pokajanje.** To pokajanje vodi ka pomirenju, a pomirenje je moguće samo onda ako se znamo dogovoriti, ljudski poći dalje i boljim putem poučeni iskustvom i očišćeni od ruku i pameti i srca ,od onoga što je naša krivica da bi se kako je rekao veliki papa nama Ivan Pavao II, čišćenje pamćenja. **Čišćenje pamćenja nije uništavanje sjećanja.** Čišćenje pamćenja je pročišćavanje motiva u svojem pamćenju da ih se sjećamo s time

da možemo graditi, a ne s time da sjećamo se da možemo rušiti jer tada ne idemo nikada iz začaranog kruga nego naprijed. Evo moj kratki doprinos je bio taj. **Mislim da je vrijeme rada u REKOM-u, vrijeme gradnje sada već, a ne samo traženja kako graditi.** Hvala.

Zilka Spahić- Šiljak: Zahvaljujem gospodinu monsinjoru Andriji Kopiloviću. S obzirom da danas sa nama nije gospodin Boris Peterlin mi ćemo iskoristiti priliku i pročitati pismo fra Mije Džolana koji također nije mogao biti danas tu. Ja ću zamoliti kolegu Pilsela da pročita pismo koje je uputio današnjem skupu.

Drago Pilsel: Hvala Zilka. Dakle, i Boris i Peterlin iz Zagreba iz Saveza baptističkih crkava i bivši provincijal fra Mijo Džolan, čije ćemo pismo sada čuti toplo pozdravljaju sve vas. Dakle evo sadržaja pisma fra Mije Džolana, koji vodi bivše provincijale Bosne Srebrene, koji vodi Franjevački institut za kulturu mira iz Splita.

„Poštovani sudionici savjetovanja o REKOM-u u Sarajevu, Pozdravljam vas u ime Franjevačkog instituta za kulturu mira Split. Ujedno želim iskazati podršku radu REKOM-a u nastojanju da na regionalnoj razini okupi ljude i institucije u svrhu registriranja činjenica stradanja ljudi u ratovima od 91. do 95. Kada neka građanska inicijativa REKOM-a poziva religije na suradnju oko pitanja istine, pravde i pomirenja onda nam na modernom aeropagu daje prigodu da probudimo i posvjedočimo mirovne kapacitete religija te tako pokažemo neutemeljenost tvrdnji o postojanju klice netolerancije i nasilja u temeljima monoteističkih religija. Vjernici mogu rad na rehabilitaciji ljudskog dostojanstva o zdravljanju društva i politike kao brige za opće dobro razumjeti kao sekularno formuliranje postulate naših religija. Franjevački institut za kulturu mira kao zajedničko mjesto svih franjevačkih zajednica u Republici Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini bavi se od osnutka 1995. teološkom, filozofskom, sociološkom i psihološkom refleksijom pravde, mira i integriteta svega stvorenja. Budući da ne mogu sudjelovati u radu ovoga skupa želio bih s vama bar u natuknicama podijeliti neke spoznaje do kojih smo u suradnji sa domaćim i inozemnim stručnjacima došli i koje afirmiraju sva nastojanja oko utvrđivanja istine kao bitnog čimbenika na putu ozdravljenja i oslobođenja. Najčešća zabluda glede pomirenja jeste takozvano jeftino pomirenje. Pojam jeftinog pomirenja je analogija teološkog pojma jeftina milost gdje se pretpostavlja ljubav prema bogu bez obveze ljubavi, pravde i istine prema bližnjemu. Takvo pomirenje nije u suglasju s kršćanstvom. Zato rad na pomirenju ne znači odustajanje od pravde i istine. Ipak praštanje i pomirenje nisu stvar nadmoćnog ničevskog, kao da ništa nije bilo zaborava. Kršćansko praštanje se ne događa prije pravde kao zaborav. Ono je također nedostižno u vječnom gloženju oko pravde, jer bi pomirenje poslije potpune pravde također bilo suvišno i besmisleno. Opraštanje je rizik nasljedovanja Isusova modela opraštanja. Ono iskoračuje na novo mjesto, ozdravlja žrtvu i otvara perspektivu čak i počinitelju zla. Zato kažemo da pomirenje nije strategija već božji dar, koji žrtva pronalazi u sebi. **Utvrđivanje činjenica o stradanjima i zločinima ima također bitan ozdravljajući učinak. Traženje oprostjenja, ophođenja s vlastitim nedjelima, usijanim pamćenjem, o stradanjima i zaboravom, slijepilom za patnju drugoga. Utvrđeno je što više usijanog pamćenja, cementiranja u statusu žrtve, ideologiziranje povijesti, tim više zaborava vlastitih nedjela i patnje drugoga.** Ta sužena perspektiva kao lažan život

izravno je suprotstavljena onomu što načelno propovjedamo u našim religijama. Ona nas čini nesposobnim da pokrenemo procese pomirenja i uspostavu pravednih odnosa među ljudima i narodima. Kako drugačije razumjeti poratne nepravedne političke provizorije kao posredovanje mir i logikom moći opstruirane ustave. Zato držimo priznanje krivnje kajanja, traženje oprostjenja vrhunskim religioznim činom koji prihvaća rizik nerazumjevanja i ranjivosti. Treba pozitivno vrednovati i zajedničke elemente religioznog traženja oprostjenja i civilne političke prakse izricanja kajanja kao što je zabrana opravdavanja zločina višim ciljevima. Uz zahvalnost REKOM-u što ne zanemaruje ulogu religija u osposobljavanju ljudi za istinu, pravdu i pomirenje, te što nam pomaže naći svoje autentično mjesto dijaloga međusobnog i sa modernim svijetom upravo u području ljudske patnje, kažem religije su škola ispravne patnje ortopatije. Ona nas čini budnim za patnju drugoga te tako angažiranim u stvaranju boljeg svijeta. Neizmjerne patnje ljudi u našoj regiji obavezuje nas na istinu, pravdu u svim svojim teološkim i političkim aspektima. Želim vam plodan radi i srdačno vas pozdravljam. Mir i dobro. Fra Mijo Džolan“.

Zilka Spahić- Šiljak: Hoćemo li otvoriti odmah raspravu? Ovako, evo čuli ste naše uvodničare i narednih pola sata, četrdeset pet minuta da damo prostora svim sudionicima. Dakle, otvaramo raspravu na temu uloge vjerskih zajednica u izgradnji mira i pomirenje i prva se za riječ javila gospođa Nataša Kandić, izvolite.

Nataša Kandić: S obzirom da smo sad čuli poruku iz Franjevačkog instituta iz Splita, ja bih htela da prenesem poruku iz manastira Visoki Dečani na Kosovu od oca Save Janjića. Niko odatle nije mogao da dođe, ali su me zamolili da prenesem stavove koje je otac Nifont izneo u Prizrenu, a koje ste imali priliku da čujete na ovom malom video zapisu. Ova inicijativa je dobila podršku Raško-prizrenske eparhije SPC, kada smo 29. jula ove godine organizovali konsultacije sa verskim zajednicama, koje deluju na Kosovu.

Zilka Spahić- Šiljak. Izvolite. Imate na raspolaganju oko 45 minuta. Nadam se da ste potaknutim ovim uvodnim izlaganjima. I da, evo čuli smo od većine uvodničara da nema pomirenja bez istine i bez pravde, da je važno čistiti pamćenje. Ja se iskreno nadam da vaša iskustva iz vjerskih zajednica iz kojih dolazite, ali isto tako iz organizacija u kojima djelujete, mogu i te kako pomoći Inicijativi REKOM sa konkretnim sugestijama kako vi vidite ovu inicijativu i kako se možete uključiti u nju. Izvolite. Nije zar da ste svi zadovoljni sa onim što je kazano da nemate ništa dodati. Otac Vanja se javio. Izvolite.

Vanja Jovanović: Nas vjerske službenike obično prati to da ne znamo biti jezgroviti, da se raspičamo. Ja ću se potruditi da to ne bude baš tako. Što se tiče uloge crkava i vjerskih zajednica tu bih napomenuo Zakon o slobodi i pravnom položaju crkava i vjerskih zajednica. U Bosni i Hercegovini mi se definišemo kao crkve i vjerske zajednice ili vjerske zajednice i crkve, pa kako god vam volja, jer su dva različita pojma. Naša uloga jeste velika, ali možda ne u onom smislu u kojem se to očekuje od nas. Nažalost često nas doživljavaju kao nevladine organizacije koje bi trebale imati reakcije na ovo ili ono, koje bi trebale reći ovo ili ono u datom trenutku.

Zašto ovo sad kažem i što ustvari želim reći? Ljudska duša i ono što se u njoj dešava je proces. Tražiti od njega, bilo kojeg čovjeka da nekom oprost ili da se pokaje, to je nešto što traje možda cijelog života. Možda se nikada i ne desi. Tu je naša uloga bitna iz prostog razloga što čovjek nije ni mašina, ni projekat koji se može naviti kad završimo ovaj projekat desiće se to i to. Neće se desiti, nažalost svijet je rijetko bio pozornica dobra, pravde, istine, a češće pozornica zla i raznih ratova. Što se tiče nas u Bosni i Hercegovini, čini mi se da ovdje više nema pitanja negiranja zla, negiranja zločina. Nije više toliko primarno, prošli smo te periode. Bol ljudska je bol i ona ako želi da izađe. Sinoć sam čitao Statut REKOM-a, proučavao ga koliko mogu i tu mi je nešto zapalo za oko. Treba dati ljudima i pravo da ne žele da govore, da neće da govore. Treba dati i tu slobodu. Šta hoću reći, ovo je dio koji vežem za činjenicu da je to proces. Niko više ne osporava nečiju bol, niko više ne osporava žrtvu. Niko više ne osporava, bar ne bi trebalo da osporava, ili ako to čini onda djeluje krajnje nenormalno u sadašnjim odnosima i u doživljajima. Naravno poenta je kako to prihvatiti, da li prihvatiti i kako voditi dalje procese, one za koje smo mi u crkvama i vjerskim zajednicama odgovorni. Konačna pravda i konačno stanje stvari očekujemo nakon završetka ovoga svijeta. Dakle, mi iz crkava i vjerskih zajednica ono što možemo jeste pripremiti i osposobiti ljude da i dalje žive tu gdje žive sa jednim drugim odnosnom prema sebi i prema drugima. Naravno, opet napominjem bol ne možemo razlikovati. Bol majke koja je izgubila dijete je uvijek isti kod svake majke, tu ne možemo praviti nikakvu razliku. Ali moramo reći da niko nema elitno pravo na bol, jer je ta bol apsolutno ista, ona je identična. Ona je autentična, za tu majku je ugašen dio svijeta, koji je ona prepoznavala kroz svoje dijete. Ono što ja razmišljam, što pokušavam da promišljam kad je u pitanju bilo koja organizacija ovakve vrste jesu praktične stvari. Šta hoću reći ?

Bojim se da mi pravdu nećemo zaokružiti koliko traje bilo koja organizacija. Možemo zaokružiti činjenice i da to bude naš pečat u vremenu i prostoru, da skupimo izjave, ispovijesti, da popišemo zločine i da popišemo žrtve koliko god to možemo, jer one vapi i nikada nas neće napustiti. I meni kao čovjeku od vjere vrlo je realan svijet i ovaj među kojim sjedim i onaj koji jeste gore. Moje promišljanje ide u tom pravcu koliko smo mi sada u okviru bilo koje organizacije pozvani i prizvani da budemo konstruktivni dio jedne takve organizacije? Ne znam. Logičnije mi je da tu učestvuju organizacije koje se direktno i konkretno bave tim sakupljanjem, prikupljanjem činjenica i mislim da će to imati daleko većeg značaja za sve nas nego što je to traženje pravde, jer će to donijeti pravdu, to će donijeti oslobađanje i katarzu.

Regionalni nivo REKOM-a funkcioniše po sistemu da je rat bio regionalan. Da li je rat bio regionalan? Nekako čini mi se da je on bio, jeste i regionalan, tekao, ali u isto vrijeme je bio zaseban za svaku državu. Rat u Bosni i Hercegovini je bio apsolutno različit od rata koji se dešavao u Hrvatskoj. To nosi određene boje, određene specifičnosti. Govorim zato što se ova koalicija, ova organizacija temelji na prirodi rata. Ja bih nekako definisao da je rat bio malo drugačiji, da je imao drugačije boje i nisam baš siguran da možemo praviti paralele, ustanoviti jedan sistem koji će obuhvatiti stvaranje i stradanje na svim prostorima u svim zemljama. Ne razlikujem stvaranje i stradanje, ali mislim da ima drugačije nijanse. U tom smislu ja možda više,

opet kažem lično, možda ne iznosim nikakve stavove bilo koje institucije. Nekako mi je prilježnije funkcionisanje i stvaranje jedne nacionalne državne organizacije, a mislim da je to nešto što je možda neophodnije Bosni i Hercegovini, više nego Hrvatskoj ili Srbiji. Mislim da naša nacionalna nekakva organizacija takve vrste u kojoj bismo se mi sami suočili sa sobom, a potom sa tog nižeg stupnja išli na jedan viši, na jedan regionalni. To su nekakva moja promišljanja na glas izrečena vama. Ponavljam nisu stavovi moje institucije nego je to prosto slobodno razmišljanje. Hvala.

Zilka Spahić- Šiljak: Hvala. Mislim da je ovaj drugi dio za predstavnike REKOM-a, a vi ste kazali da kod nas pitanje zločina više nije primarno pitanje, da svi priznaju i da ne bi trebalo osporavati ničiju bol. Koliko se sjećam monsijor Zovkić je upitao u svom izlaganju, imamo li snage priznati tuđu bol, bol svakoga. To je pitanje za sve nas danas. Jel mi iskreno mislimo da imamo snage i da li smo zapravo s tim završili da priznajemo bol svake osobe, svake žrtve?

Vanja Jovanović: Monsinjur Zovkić će me podsjetiti. Prije par godina sastali smo se u Trebinju, Biskupska konferencija i Episkop savjeta Bosne i Hercegovine. Dakle dvije crkve su se sastale i u svom obraćanju, svima u Bosni i Hercegovini su uputili izvinjenje, ako je bilo ko u naše ime učinio nekome zlo, molimo da oprosti. To je učinjeno i mislim da je to otišlo u javnost, zaživjelo je. Nažalost sve zavisi od medija. Što je pozitivno to teško prolazi. Kod nas još uvijek prolaze negativne informacije. Još jedna mala digresija, neću dužiti. Mislim da veći uticaj od nas imaju mediji kad napravimo neki projekat kao što smo ga napravili pa smo se sastali sa imamima mi pravoslavni sveštenici, pozvali smo sve medije u Bosni i Hercegovini, niko nije došao. Onda smo rekli hajte sad nazovite sve te iste medije i recite da smo se potukli ispred ove crkve i cijela Bosna će da dođe da nas vidi. Bitno je kakvu ko informaciju šalje. Mislim da se nama daje viši značaj i veća moć nego što ga zaista realno imamo.

Zilka Spahić- Šiljak: Hvala na pojašnjenju. Ko nam se slijedeći javio?

Radivoje Kostadinović: Pozdravljam ovaj skup, vrlo interesantna tema i vrlo potrebna, životno važna tema. Podupro bih sve ovo što je rečeno. Posebno mi je ostalo u sjećanju ono što je gospodin Mato Zovkić rekao; sve žrtve isto bole, svi isti bol nose sa sobom. A isto tako ono što je rekao teolog Boško Tošović, vrlo teška tema i mislim da jeste vrlo teška tema. Ja sam u Prijedoru živio od 90. do 96. godine i tamo službovao, kao pastor crkve i znam kako stvari tek. Žao mi je što smo mi iz protestantske zajednice malo zastupljeni u svim društvenim aktivnostima ovakvog tipa. Mogli bismo biti više. Ja ovdje vidim iz Hrvatske je trebalo da dođe predstavnik baptističke crkve koga ja jako cijenim, gospodin Peterlin. Ali baptisti imaju predstavnike i ovdje u Sarajevu i imaju jednu živu crkvu, koja je više od sto godina ovdje i prolazi određene životne i društvene probleme. Isto tako i mi adventisti. Ono što bih predložio kao prednost takozvanih malih crkava, možda smo malo na margini. Možda smo malo i sami krivi tome, ali prednost malih jeste da mogu biti korektiv savjesti, mogu da budu na neki način indikator savjesti velikih. Osim toga, u našoj su crkvi sva tri naroda prisutna. Stotinu godina su sva tri naroda prisutna, dolaze na istu službu božju, mole se na isti način, a preživljavaju svaki

svoj bol onako kako preživljavaju njihovi narodi. I mi, kao pastori takve zajednice smo naučeni i senzibilirani da možemo prepoznat sva tri naroda, na isti način čut, prepoznat njihov glas na onakav način kako oni zaista govore. Ja ću prenijet to mojim kolegama. Jednom mjesečno smo zajedno sve protestantske crkve sarajevske regije. Ja ću prenijet njima ovo moje mišljenje i sve ovo što sam ovdje čuo. Ali **mislim da bi trebalo i od strane vjerske trojke ili četvorke koja je u Međureligijskom vijeću poduprijet tu ideju podupre i da jedan predstavnik svih protestantskih zajednica bude prisutan.** A protestantske zajednice neka se same odluče ko će od njih biti prisutan, ali da bude prisutan na ovakvim događanjima, na svemu onome što se događa unutar religijskih događanja, zato da i oni budu aktivan član svega onog što se događa bez obzira koliko su mali ili veliki, svaka pojedinačna crkva globalno je jako velika. Mi imamo recimo, adventisti imaju veliko iskustvo u ratu Hutua i Tucija, jer su ih Huti i Tuci adventisti. Prema tome, mi znamo cijelu tu tragediju malo drugačije nego li oni koji možda to drugačije gledaju. I na globalnom planu mi jesmo veliki. Na lokalnom planu ne tako veliki, ne tako prisutni, ali bi bilo dobro da budemo.

Fra Ivo Marković: Rekao bih dvije stvari. Prva, odnos religije i REKOM-a, i druga, nekoliko preporuka Inicijativi REKOM-a.

Nedavno sam bio na jednom seminaru - svjetski mir i religije, gdje su bili pozvani iz čitavog svijeta najbolji istraživači religije, ne samo iz kršćanskoga zapada, nego i iz područja islamskoga svijeta, budizma i hinduizma. Ja tvrdim da danas ono što se zove povratak religija nije povratak snage unutrašnjosti religija nego je to politički čin istrošenosti sustava pa politika upotrebljava religije, kao efikasno društveno sredstvo, kako smo i mi imali iskustva na ovim našim prostorima. Religije imaju svojih problema u susretu sa suvremenim svijetom. Primjerice, toliko pričamo o dijalogu i ekonomskoj suradnji, posebno. Postavimo li pitanje idu li religije u dijalogu i interreligijskoj suradnji pod pritiskom globalizacije ili svog unutrašnjeg osjećaja poslanja i vjere.... Jako je to sumnjivo. Ja tvrdim da je ovdje veći pritisak globalizacije, da religije imaju i te ako problema primjerice sa dijalogom, sa ekumenskom suradnjom. Pitanje misija, recimo, kod nas u Katoličkoj crkvi dijalog i ekumenizam se, ipak, stavlja u područje misija. A misije su znate kako se gleda realistički pod tim empirijskim aspektom. Ima tu i drugih problema, a ovdje bih naglasak stavio. **Pozitivni potencijal religija za mir je neizmjeran pod uvjetom da religije izvadimo iz političke manipulacije i to je preporuka REKOM-u. U nas se političari, politički sustavi masovno manipuliraju religijama. Moja zamjerka religioznim liderima je da previše govore jezikom politike a premalo jezikom religijskih zajednica koje se mole, dakle i REKOM-u bi tu opreporučio vratite se na ovo područje. Ići tamo da religije gdje funkcioniraju kao religije, kao zajednica vjere, kao proizvođači unutrašnje snage, duhovnosti, smisla, religijskih proizvoda. Mislim da bi to glavna, prva preporuka.**

Druga je, **Inicijativa REKOM mi nekako** djeluje, stalno se govori regionalne konferencije istraživanje zločina. Ovaj naš Balkan je umoran od situacije žrtve. Svi smo mi ubačeni u žrtvu. Mnogi političari žive, čitavi društveni sustavi od rana naših ljudi. Ljudi su željni da se izvuku, da se normaliziraju, da dostignu normalnu razinu života. **Zato preporučujem da u svim**

definicijama REKOM-a više budu postavljeni izgradnja zdravoga društva pomirenja, principi ljudskoga društva i ostalog svijeta kojih se moramo pridržavati da napravimo normalno društvo. To bih preporučio da se prije svega takvi elementi stavljaju. Ljudi su umorni od istraživanja. Trebate znati ovdje, Hag je istraživao, ja poznam sad i to me iznenađuje. Pravljeni su istraživanja koji su radili zapravo oni koji su počinili zločin da se prikrije zločin, pa sad opet neka druga istraživanja, treća... Ti ljudi koji su žrtve, ako sa njima razgovarate, oni su umorni od svega toga, a ne vide nikakve rezultate. Ono što bi temeljna ova preporuka jest da se sva inicijativa REKOM-a shvati kao vađenje iz situacije žrtve, liječenje situacije, ozdravljene situacije i da se pod tim aspektom i sama žrtva istražuje, jer tek mislim da se onda može doći do rezultata.

Zilka Spahić- Šiljak: Hvala fra Ivi Markoviću. Sada je na redu gospodin Dragi Kostadinovski, a onda poslije njega Nikola Knežević. Izvolite.

Dragi Kostadinovski: Drago mi je što sam na ovom skupu. Ja ću govoriti na jeziku koji vi govorite. Moj maternji jezik je makedonski. Ja ću se truditi da prevedem, jer moj tekst je pisan na makedonskom jeziku. Mislim da uopštavanje rata u ex-Jugoslaviji se ne može primeniti na teritoriji Makedonije. Mi u samoj Makedoniji ne znamo šta smo imali. Jesmo imali rat ili nismo? Jel' smo imali uvezeni rat, jesmo imali konflikt? To ne znaju ni političari, ne znaju ni drugi. Ne znaju ni organizacije Evropske Unije. Jednostavno mi prihvaćamo da smo imali neki konflikt, da imamo žrtve. I na jednoj strani, i na drugoj strani. Ako govorimo već o stranama u Makedoniji nije poznato ko je koja strana bio. Da li je jedna strana branila državu, da li je druga strana napadala... No u svakom ratu, jer rat je zlo za svaki narod, za svakog čoveka, pa čak i za putnika koji se nađe na tom teritoriju u tom vremenu, pogrešnom vremenu. Sigurno da ima posledica, da ima određenih žrtava koje apsolutno nisu zaslužile da postanu žrtve. Toga je bilo i mi ne možemo okriviti ceo jedan narod za neki zločin koji se dogodio. Meni je žao..., sažaljevam sve što je nastalo ovde u Bosni, u Hrvatskoj, u drugim delovima Jugoslavije, gde zaista mislim da je bilo nepravednih žrtava na svim stranama. Svi narodi su krvarili bez obzira s koje strane su dolazili. Jer rat, onaj koji je zamislio rat, ima svoj cilj koji se ne poklapa sa idejama naroda. Život u miru, za očuvanje njegove porodice, za njegovo pravo na život itd... Mi sad kao teolozi, kao ljudi koji služimo Bogu znamo da je život sveta stvar i moramo da pristupimo toj činjenici da je svaki život je od Boga dan i svaki život znači život. S druge strane, mi kao verske zajednice ne smemo prikrivati zločinca bez obzira u čijem dvorištu se nalazili i u čijoj kući. Mislim da tu verske zajednice moraju odigrati pozitivnu ulogu bez obzira o kakvom idealu se radi, jer ako je neko oduzeo život nekome ili uništio neku porodicu mi se trebamo truditi da pravda Božja, kao i pravda ljudska njega stigne. S tim da će stići pomirenje. Bez tog pomirenja mi ne možemo živeti na Balkanu, jer na Balkanu nije rat ljudi i vera. Rat je zbog teritorije, to svi mi znamo. Da li hoćemo da priznamo ili nećemo, to je drugo pitanje. Što se odnosi na moju pravoslavnu crkvu iz Makedonije, Makedonske pravoslavne crkve jednog naroda. Mi smo se uvek trudili da budemo tribun mira, i u ovom događaju što smo imali 2001. godinenastupali smo tako da smo pridoneli

da nemamo žrtava u civilnom stanovništvu. To je bio mali dio, zona ratovanja, vojevanja... Ja ne znam da li je to rat bio ili nije.

Mi moramo sad za svako područje, govorim kao organizacija REKOM napraviti poseban plan koji će biti u sklopu REKOM-a, u sklopu Statuta REKOM-a i mora se primeniti prema uslovima pod kojima se odvijao određeni događaj, koji je pridoneo da nastanu određene žrtve. Treba da radimo na međusobnom razumevanju. Ja sam danas primetio da još ima ljudi koji su sumnjičavi da neko radi iza njihovih leđa. Jer, zaista, svi mi smo individue, ali pripadamo i nekoj celini. Kao verski službenici, mi služimo toj celini i moramo se boriti protiv zla i svaka žrtva za nas je sveta žrtva. I mi se moramo truditi da svaki grob bude sveto mesto. Isto tako, moramo kazati javno da se mi ne možemo sve činiti, mi možemo samo pomoći. Da se to ostvarilo mora biti veći dijapazon ljudi iz različitih slojeva društva ili kako smo živeli nekad. A evo sad pričamo o stvarima o kojima niko nije ni sanjao, ni želeo da ih vidi. Treba da se inicira poseban dijalog bez obzira da li ćemo se naći na istoj strani kada razgovaramo. No, ne smemo a priori osuditi nekoga ko ima svoj stav po nekom pitanju, da je njegov stav pogrešan, da je moj stav prav. REKOM mora biti jedna organizacija koja ujedinjava snage ili sile, koje hoće da otkriju svaku nepravdu. I da svaka žrtva dobije pravdu, pravdinu, mi kažemo u Makedoniji. Mi pravdu ne možemo obezbediti. Pravdu će obezbediti sud, no mi ćemo se botiri da obezbedimo pravdinu, jer bez te pravdine koju neko hoće da sakrije, nema satisfakcije žrtava, nema pomirenja. Moramo verovati da neko, ko je nešto učinio treba to jednostavno priznati, objaviti i snositi posledice za učinjeno zlo. Zato ja pozdravljam ovaj skup i mislim da su napravljeni veliki koraci, a mi moramo raditi čvrsto, kao što su rekli neki moji predgovornici ili uvodničari ovde da ne uvezemo politiku, već razumevanje, koje će dovesti do pravde i pravednosti žrtava, bez obzira sa koje strane i iz kojeg naroda dolaze.

Zilka Spahić- Šiljak: Hvala i vama. Imamo još nekoliko diskutantata prijavljenih pa ću vas zamoliti da malo sažetije govorite. Sada je na redu Nikola Knežević, pa Amra Pandžo. Nakon toga muftija Zukorlić.

Nikola Knežević: Poštovane dame i gospodo. Kao što je monsijor Kopilović malo pre rekao jasno je u potpunosti da ova inicijativa sada ima podršku crkava i verskih zajednica, no mislim da bi sada trebalo preći sa reči na dela. Ja sam u Beogradu dao jedan predlog koji se odnosio na formiranje jedne interdisciplinarne bogoslovske platforme koja bi govorila, koja bi promišljala u okviru svog diskursa uzroke i posledice sukoba u bivšoj Jugoslaviji. Formiranje jedne platforme koja bi se bavila takozvanom kontekstualnom političkom teologijom, koja ovde uopšte nije uopšte zastupljena. Da ne bih mnogo oduzimao vremena, a da bi što više rekao, pročitacu samo nekoliko paragrafa i misli o tome. Dakle šta znači kontekstualna politička teologija i na koji način bi ona doprinela ovoj inicijativi. Kontekstualna politička teologija postavlja jedno suštinsko antropološko pitanje. Gde je bio čovek u stratištima bivše Jugoslavije i gde je nestao bog u takvom čoveku. Pitanjima naravno ovde nije kraj. Nužno se nameće ništa manje važno pitanje, spomena ljudske patnje u savremenom bogoslovlju. Bogoslovski diskurs treba da napravi izbor između amnezije i anamneze. Ili rečeno to rečima Johann-a Baptist Metz-a)

moramo da biramo između anamnetičkog uma ili kulturalne amnezije. Postoji li uopšte patnjakinja za koju mi bogoslovi možemo reći da nas se ne tiče. Ili krik onoga koji pati, a nije upućen svakom uhu. Ko ova pitanja postavlja? Mi bogoslovi ova pitanja u svom diskursu moramo da postavljamo. Postuliramo upravo dobro poznatu svetopisamsku istinu o univerzalnosti božje dece. Tj. da su svi ljudi deca božja, bez obzira na njihovu versku ili nacionalnu pripadnost. Dakle, uzimajući u obzir ovakav anamnetičko bogoslovski princip, jasno je da njegova kontekstualizacija mora da dovede do kreiranja jedne multidisciplinarnе platforme, koja bi dala ključni doprinos hrišćanskog bogoslovlja, islamskog bogoslovlja..., bez obzira kojoj religiji pripadamo. I samo kratko, podsetiću na Jaspersove misli u jednom veoma teškom periodu u Nemačkoj, posle II svetskog rata. Mi bogoslovi imamo moralnu i metafizičku odgovornost da se ovim pitanjima bavimo. Alternative nema, jer alternativa ostavlja onaj zaglušujući muk, koji ostavlja crkvi i njen teorijski doprinos izvan društvene odgovornosti i relevantnosti. Ako, mi kao bogoslovi budemo ćutali o patnji, ugnjetavanju i nedužnim žrtvama, sada govorim o hrišćanskim bogoslovima, budući da sam ja hrišćanski bogoslov, ne zaboravljamo li da tako umanjujemo Hristovu žrtvu, koja nam u svojoj narativnoj strukturi otkriva obećanje i otkupljenje za sve žrtve istorije. Svu tragičnost ljudske patnje, koja svoje najdublje utočište traži u tišini zaborava. Ne smemo da podlegnemo takvoj vrsti apatije u bogoslovlju, pre svega u hrišćanskom bogoslovlju. Dakle, moramo da se setimo onih koji su zaboravljeni.

Amra Pandžo: Ja se javljam negdje sa raskrsnice između civilnog sektora i vjerničkog identiteta. Vodim organizaciju, koja pokušava na neki način da uvede ono što je vjernički identitet u području civilnog društva, ono što je na našim prostorima težak zadatak. Početak je bio takav da je bilo vrlo isključivo i samo prisustvo religijskog i vjerskog u javnom prostoru, i još uvijek je to u našem regionu veoma upitno. Još uvijek su to negativne informacije. Malo se vjera i religija pominje u kontekstu pomirenja i mira. Uvijek više u kontekstu nasilja itd, pa bih ja htjela da kažem nekoliko preporuka i za jedne i za druge. Dakle za ove koji dolaze iz civilnog sektora i za ovu inicijativu REKOM-a i pripadnicima vjerskih zajednica i crkava. Meni je zanimljivo ovo na nivou jednog eksperimenta, kako će uopće izgledati to kad se jedna temeljna civilna inicijativa, kao što REKOM jeste, poveže sa nečim kao što su crkve i vjerske zajednice. Mislim da je prije svega važno da dobro poznajemo one sa kojima pravimo partnerstvo. Dakle, da nemamo pretjerano očekivanja negdje na tragu ovoga što je otac Vanja govorio, da razumijemo kakvo ustrojstvo unutrašnje islamske zajednice, jevrejske zajednice i makedonske, Srpske pravoslavne crkve, Katoličke crkve, protestantske crkve, da nekoga ne izostavim, dakle da poznajemo kako one funkcioniraju u svojoj osnovi da ne bismo imali prevelika očekivanja. Jako teško ako mi očekujemo da crkva bude kao nevladina organizacija. Da vjerska zajednica može da reagira, da djeluje, da bude brža administrativno u nekom civilnom prostoru. Ona nije u toj mogućnosti, treba je poznavati. Ko se bude bavio tim u REKOM-u treba da prođe malo te institucije, da vidi kako one funkcioniraju, na koji način mogu da budu stvarno od pomoći. . **Ono gdje ja vidim da mogu da budu od pomoći jeste da prije svega se napravi jedna prohodnost informacija. Prije svega nam treba dobra volja.** Dakle vjernički identitet kod naših vjerskih vođa treba da bude na dovoljnom nivou da one žele to da urade. E sad ako one žele, dale su podršku,

onda moramo obezbjediti prohodnost informacija. Šta to znači? Na propovjedima, na hutbama moguće je tretirati ovakve teme, u našim glasilima, u našim glasnicima. Dakle u novinama, svemu onome što objavljujemo možemo tretirati ovakve teme. Ukoliko bude neki informativni materijal koji REKOM proizvede, treba ga prijaviti. Ako se obrati neko ko želi nešto da prijavi, ogromna je ta struktura džemata, crkava, župa, itd., gdje se može distribuirati takva vrsta materijala i gdje može odgovornih odgođati, pop, svećenik da prikupi, da kaže. On može da bude obaviješten o inicijativi, on može na taj način da reaguje i da prosljedi dalje informacije. Vjerske zajednice i crkve mogu da budu obavještene o ovome, mogu da budu senzibilne na ovu temu, i na taj način zapravo da primaju informaciju i da je šire dalje. Puno manje treba očekivati u tom nekom zagovaračkom smislu, a puno više bi se ja oslonila na vjerski identitet samih vjerskih vođa i onih koji se nalaze unutar vjerskih zajednica. Mislim da je važno da REKOM računa na vjernike, da računa na to da postoje oni kojima je bog prije svega važan i da će oni zbog toga svaku ovakvu inicijativu podržati. Ja imam potrebu da kažem kao vjernica da ćemo mi svi na kraju otići tamo gdje su ovi o kojima brinemo. Mi muslimani kažemo svi smo alahovi, alahu se vraćamo. I iz tog konteksta ima skepticizma. Možemo kritikovati, bilo je puno istraživanja, možemo sad ispričati, napisati čitav esej o tome zašto recimo REKOM nije potreban. Možemo regionalno, lokalno, tako dalje..., ali ovaj će susret jednom za nas vjernike svjedočiti da smo bili za njega ili smo bili protiv njega. Ja ću odgovoriti za ovo. Ja želim da podržim uvijek gdje je u pitanju pravda, istina i mislim da će svako ko govori iz konteksta vjernika ali iz konteksta građana, građanke to uraditi. Eto toliko. Hvala.

Zilka Spahić-Šiljak: Zahvaljujem gospođi Pandžo. Sada je na redu muftija Zukorlić. Izvolite.

Muamer Zukorlić: Evo ja prije svega želim izraziti zadovoljstvo što je došlo do jedne ovakve inicijative. Svakako i bezrezervno želim u ime islamske zajednice koju predvodim izraziti podršku jednom ovakvom projektu. Bez obzira na sve rezervisanosti, manjkavosti, ali inicijativa koja ima u naslovu za cilj da utvrdi istinu, ma koliko mogućnosti bile relativne, mora se podržati. Jer svakako da je istina ključni momenat na koga se svaki puta moramo vratiti, inače i zločin je nastao na krizi istine. S druge strane crkve i vjerske zajednice, i vjera i religija uopšte, bave se istinom, kao osnovnom temom. Bog je apsolutna istina, najveća istina i pitanje dobra i zla i njihovog odnosa jeste direktna refleksija odnosa istine i neistine. I sami zločin, ili ružno djelo, nastaje na krizi čak i lične istine, i kada se čovjek odluči da učini zlo djelo nekome drugome, da negira drugoga, da negira identitet drugoga, istinu onoga drugoga, duhovnost onoga drugoga. To samo znači da on ima problem sa sopstvenom istinom i da na praznine sopstvene duhovnosti i morala odlučuje da potvrđuje sopstveno postojanje i opstojanje i identitet negirajući, a potom uništavajući onoga drugoga. I to je, po meni, srž oko koje bi trebalo da se sve crkve i vjerske zajednice okupe, i to je zaista zajednička riječ. To je zaista ono što se odnosi na sve nas i trebalo bi javno jasno i glasno priznati da su klice svakoga zločina u onome ko ih čini ili u onome ko ih je inspirisao. Svakako ćemo tu naići na glavni problem. On se opet naslanja na istinu, a djelo istine je u ponašanju i iskrenosti, i mi ćemo se s time suočiti. Mislim da je do sada uvijek to bilo glavno pitanje. Vidite, kad se mi ovako skupimo, niko nema da ne podrži, niko nema da je

protiv, niko nema da je za zlo ni u jednoj varijanti. Ali ovo što se desilo i nažalost što se dešava u pogledu negacije zločina, relativiziranje zločina ne može biti bez blagoslova, ako ne svih vjerskih zajednica, ono bar moćnih crkava i vjerskih zajednica, jer i tu mi imamo potpunu disperziju kapaciteta. A to znači i disperziju odgovornosti, tako da bih na to htio skrenuti pažnju. Bolje je neučestvovati u nečemu nego učestvovati neiskreno, što smo vidjeli u pismu koje nam je došlo iz Splita. Tu bi bilo jako važno da sebe propitamo, pročešljamo i da poradimo na tome koliko zaista imamo kapaciteta u tome biti do kraja iskreni.

Neko je pomenuo relaciju politike i vjere, mislim da se ona mora uvijek dvosmjerno posmatrati. Koliko god da politike imaju ambicije da kontrolišu vjeru i da je koriste kao sredstvo, isto tako crkve i vjerske zajednice imaju ambiciju da koriste politiku. Samo je pitanje ko je jači, i ko uspije da u tome ostvari svoj cilj. Mislim da i rezultat nije neočekivan i zapravo ovdje imamo pitanje koje je od velike važnosti u pogledu i odgovornosti i uloge u cijelom ovom procesu. I opet imamo tu šarenu kartu, tamo gdje su crkve i vjerske zajednice većinske, moćnije, tu treba probati zaštititi politiku od vjerskih zajednica i crkava, i obrnuto. Tamo gdje su crkve manjinske, vjerske zajednice manjinske, onda su svakako žrtva. Naravno, da pogotovo u tom dijelu bih ja imao puno šta govoriti, ali to nije tema. Ja sam u prilici da na sopstvenoj koži i koži sopstvene islamske zajednice jako dugo plaćam ceh pokušaja da se praksa iz tog socijalističkog perioda, gdje su bezbjednosne organizacije imale svoje hodže, svoje popove, svoje svećenike itd, koji su radili za te organizacije. Nikada nije došlo do otvaranja tih dosijea, kao što nije došlo do otvaranja drugih dosijea, ali sada ispada kao da ih nema, kao da su propali. Vjerujte nisu oni propali, oni su najaktivniji. Oni se najbolje snalaze. Oni su prošli škole kao i mi, koji nismo u tome učestvovali. Mi smo prošli škole i znate kako su god tamo bili prvi onda su i ovamo prvi. I onda su prvi i u svim mogućim inicijativama, i onda su prvi i u držanja lekcija svima, a to je upravo ono što ugrozi proces, ugrozi stvarne kvalitete. Tu dolazimo do još jednog problema a to je pitanje predstavljanja. Evo mi smo u problemu, kada su u pitanju vjerske zajednice, kada je u pitanju vjera uopšte, ali i kada su u pitanju neki drugi pogledi, pa i ideologija. Uvijek se pojavljuju nekako dvije krajnosti. Neko ko ovako odluči da podrži bezrezervno neke ideje koje su u principu u redu, ali ne stavljaajući to na vagu osnove sa koje polazi, vjere sa koje polazi, zajednice od koje dolazi, crkve koju predstavlja. I onda on vrlo brzo približavajući se tim idejama ili tim već zacrtanim pravilima, koje imaju već zacrtane globalne dimenzije i kapacitete, onda on izgubi svoju bazu i ispada da ne predstavlja nikoga bez obzira što nosi ahmediju ili neke simbole sopstvene vjere, crkve ili vjerske zajednice. I on se prosto vremenom pretvori u poltrona koji tako priča po volji tih nekih sada vrhunskih vrijednosti koje se promovisu. Međutim prosto njegova riječ više ne prolazi ni u svom narodu, ni u svojoj vjeri, ni u svojoj crkvi. Šta onda mi imamo, kakve koristi imamo od toga što on to sve podržava. A kad se jedan ekstrem pojavi, onda taj ekstrem rađa novi ekstrem. Onda ekstremi, poltroni proizvode ekstreme isključivosti. Onda da bi njima odgovorili, pojave se drugi, koji sve to negiraju. I onda ne samo da negiraju, nego obzirom da im budu vezane ruke, da zaustave te koji nas predstavljaju mimo naših stvarnih vrijednosti i suštine, oni prvo krenu sa pozicije isključivosti, a potom dozvole sebi i retoriku isključivosti, koja može da preraste u nasilje... itd, itd. I nastaju organizacije zvanične,

nezvanične, ekstremne, desne, lijeve, itd. Dakle, opet se moramo vratiti onome što je srž istine, a srž istine je uvijek sredina. Srž istine je uvijek umjerenost i zato bi trebalo to prvo uvažiti kod crkava i vjerskih zajednica, ali bi zato crkve i vjerske zajednice morale biti potpuno svjesni toga i ostati negdje na sredini. I ostati negdje na sredini između toga što su zahtjevi, što je potreba, zajednička i univerzalna vrijednost prema kojoj se krećemo, ali isto tako ne zaboraviti na osnovne vrijednosti sopstvenoga učenja, jer u protivnom sva aktivnost gubi svoj smisao.

Još jednu stvar želim samo da istaknem u pogledu značaja ove inicijative, a to je, iako je mislim nedopustivo, ali zbog ilustracije ću to uraditi. **Podjela na velike i male zločine**, ali ću to uraditi iz razloga kada kažem veliki zločini mislim na one koji su već, koji su upaljeno dovoljno svjetla, neću reći dovoljno, jer nikad ne može biti dovoljno svjetla upaljeno na zločin, **ali ipak toliko da ne postoji rizik da oni odu u zaborav i da budu zapostavljeni**, a pošto ja kao što znate dolazim iz Srbije, a svi ste vi ratovali, samo mi u Srbiji nismo, tako da možemo biti u nekoj prednosti. Ali, iako nismo ratovali svuda imamo nekih zločina, tako da želim da ukažem, a konkretno iz ugla Sandžaka govorim, koji nikada nije bio u ratu, ali imamo zločine; u Štrpcima otmicu iz voza, likvidaciju ljudi koji nikada nisu pronađeni, zločin-otmicu iz autobusa u Sjeverinu, imamo progone u Bukovici, imamo još jedan zločin koji baš zato hoću da naglasim, koji već polako rizikuje da izbljedi, a **to je progon i tortura na preko 20 hiljada ljudi na Pešteri, koji su u Miloševićevom režimu doživjeli najteže oblike mučenja**. I svega nekoliko ljudi se usudilo da podnese krivične tužbe i prijave protiv tih počinioca. Oni su nešto u prvom stepenu bili kažnjeni i poslednjih dana je donijeta presuda da su potpuno oslobođeni. I to već polako počinje da plavi i da nestaje. Zbog takvih **zločina, koji su nekako u sjeni ovih velikih genocida i svega što je u svim naslovima, mislim da je posebno ovakva inicijativa važna i tako da možete računati na Islamsku zajednicu u Srbiji, na sve naše kapacitete i resurse, na našu saradnju u tom pogledu, sve što budemo u prilici učinićemo dostupnim**. Hvala vam.

Zilka Spahić- Šiljak: Hvala muftiji Zukorliću. S obzirom da smo skoro vrijeme potrošili, odnosno jesmo. Možda još pet minuta za jednog diskutanta koji se, mislim da je Skender Buzaku čini mi se da je bio na redu. Zaista vrlo kratko i da privedemo ovo kraju, jer su planirane pauze i izvještaji za medije.

Skender Buzaku: Ja bih pričao na albanski, ali vidim da nemate prevod, tako da ja ću se mučiti nešto da pričam na bošnjački, iako ću možda malo pogrešiti, ali polako ću. Poštovani kolege puno pozdrava od predstavnika Islamske zajednice Makedonije, reis ulema hadži Sulejman efendi Redxhepi pozdravlja vas sve, pozdravljamo i Inicijativu REKOM-a. Isto tako na početku ja mnogo žalim što nisu kolege ovde predstavnici Islamske zajednice sa Kosova. Dobro znamo da je u prostoru bivše Jugoslavije bilo nekoliko ratova, konflikata, počevši od Slovenije, Hrvatske, Bosne, Kosova, Makedonije. Jednu stvar treba da znamo da Islamska verska zajednice iz Makedonije nije bila samo pasivni svjedok ovog rata, nego je bila aktivna, kada su u pitanju izbjeglice iz Bosne i Hercegovine i sa Kosova, itd. Ja znam dobro da je Islamska vjerska zajednica radila aktivno sa ovim žrtvama, za njihov smještaj. Kad sam bio učenik u srednjoj islamskoj školi, u Medresi, imao sam druga koji je bio iz Sarajeva. Tada je bio rat i tamo smo

živeli zajedno u internatu, u školi. Za mene je najgora stvar bila kad smo išli kući, svake nedelje po jedan dan. Bili smo u školi šest dana, jedan dan smo išli kući. Moj drug iz Sarajeva mi je rekao, Skendere gde ću ja da idem pošto moji roditelji nisu ovde, oni su tamo u Sarajevu. To nije bilo lako za nas, poštovani kolege. Tako da prolazimo, neću da pričamo o ovim stvarima puno, preći ću u Makedoniju, dolazim iz Makedonije. Islamska verska zajednica iz Makedonije je radila aktivno i težila da svakoj stvari da svoje mesto. Pričamo o pozitivnim stvarima; kad je bio konflikt 2001. godine mi smo toliko radili sa imamima i hatibama, verskim vođama, iako je bilo spaljeno nekoliko džamija u nekoliko gradova, takav slučaj nema sa crkvama ili manastirima. Ako postoji neki slučaj, on je izoliran. S druge strane, znamo da su postojale žrtve bez obzira da li je neko branio ili napadao zemlju. Žrtva je žrtva, tako da smo svaki put radili na tome da onaj koji je napravio zlo treba da i odgovara. Zločin je zločin bez obzira koje vjere, bez obzira koje je nacije, žrtve se trebaju tretirati isto. Bez obzira na vjeru, nacionalnost. U Makedoniji država to još ne radi, vrlo je pasivna. Žrtve su ostale na putevima, nemaju ni jednu grižu za svoj život i za svoju porodicu. **Mi ćemo kao Islamska verska zajednica biti spremni što se tiče Inicijative REKOM i za sve pridobijemo za nešto dobro da se ove žrtve osećaju dobro i da ove žrtve dobiju svoju pravdu kako im i sleđuje. Neću više da dužim, hvala vam puno i nadam se da ćemo se videti u Makedoniji.** Hvala.

Zilka Spahić-Šiljak: Hvala i vama gospodine Buzaku. Da, upozoravaju me da moramo završiti. Ja ću se izvinuti gospodinu Kožemjakinu i drugim diskutantima koji su se javili, ali rečeno je da će u poslijepodnevnom dijelu biti dovoljno vremena za sve diskutante, pa vas molim za izvinjenje ako niste došli sada na red. Još samo strpljenja dvije minute da sumiramo sve ove konkretne prijedloge koji su došli od diskutanata ove jutrošnje sesije.

Imali smo pitanje da li nam treba taj regionalni ured ili različit plan aktivnosti za svaku zemlju, zatim da li možemo dozvoliti da svaka rana boli, da ne relativiziramo zločine, i naravno da vodimo računa o iskrenosti u ovom odnosu i procesu pomirenja. Zatim da nema velikih ili malih zločina, da ne uvodimo politiku u ovaj proces, da u definiciji statuta REKOM-a i inače u inicijativi umjesto pojmova žrtve uvodimo novi vokabular, izgradnju zdravoga društva principa demokratije, važnost uvođenja kontekstualne teologije, da više govorimo jezikom religija, manje jezikom politike. Također važnost uključenja malih zajednica kao korektiv savjesti velikih. Omogućiti veće učešće vjerskih zajednica i prohodnost informacija o vjerskim zajednicama kroz njihove strukture, također od REKOM-a očekivati da sve materijale koje ima prosljeđuje vjerskim zajednicama, jer vjerske zajednice kada prime informaciju mogu je iskoristiti na najbolji način. Zatim osloniti se na vjernički identitet ljudi u vjerskim zajednicama i crkvama i naravno da REKOM računa na vjernike i vjernice u crkvama i vjerskim zajednicama. Ina kraju čini mi se da je bilo još da bi REKOM trebao da bude inicijativa svih, odnosno zajednička riječ svih. Ako sam šta propustila vi ćete to dodati poslije. Hvala lijepa svima i uvodničarima današnjim i vama diskutantima i nadam se da će diskusija poslijepodne biti plodotvorna i da ćemo doći do još konkretnih sugestija i prijedloga. Zahvaljujem prijatno.

Pauza

Drago Pilsel: Neki ljudi su morali otići. Ja se ispričavam što je ova pauza trajala malo duže, ali REKOM ima jedan filmski projekt, koji smo obavljali u ovoj pauzi pa smo snimali vaše izjave. Ja sam Drago Pilsel, novinar i kršćanski teolog iz Zagreba, i zadatak mi je pomoći vam da budemo možda za nijansu konkretniji nego što smo bili u onim općim uvodima. Imam potrebu da pozdravim dvije drage osobe koje su nam se pridružile. Fra Lovro Gavran provincijal Bosne Srebrene, dobro došli. Oni su jutros bili zauzeti sa biskupima koji su nas pozdravili. Oni imaju Biskupsku konferenciju Bosne i Hercegovine. Sa njim u pratnji je fra Mirko Majnadžić definitor Bosne Srebrene. Hvala što ste došli. Možda ćemo vam poslije dati riječ, ako želite se javiti. Želite sada pozdraviti skup. Dobro. Hvala lijepa, onda u tijeku naše rasprave. Riječ ima Nataša Kandić direktorica Fonda za humanitarno pravo, koja je i jedna od začetnica ideje REKOM-a, pa će nam ona objasniti kakva je politička i društvena filozofija, duševna u najširem smislu, i zašto želimo čuti mišljenje predstavnika vjerskih zajednica i crkava, odnosno stručnjaka za religijska pitanja. Kako je ta svijest rasla preko naših susreta u Zagrebu, Beogradu i u Prištini, jel tako? Evo sad se nalazimo u Sarajevu, pa bi bilo dobro da nam Nataša napravi jednu malu povijest REKOM-a; kako je uopće došlo do REKOM-a, kakvi su ciljevi REKOM-a i što je ona vidjela i čula na tim prethodnim konzultacijama sa vjerskim zajednicama. Nataša izvoli.

Nataša Kandić: Ja sam ispred organizacije za ljudska prava, koja je pokrenula ovu inicijativu, a danas smo članica Koalicije za REKOM, koja broji više od hiljadu organizacija, udruženja, pojedinaca iz redova žrtava, ali takođe iz raznih profesionalnih udruženja, organizacija mladih, ženskih i drugih grupa civilnog društva. Ukazivanje na potrebu osnivanja komisije za činjenice, odnosno komisije za istinu nije nova ideja. Upravo su u Bosni i Hercegovini bila najmanje dva pokušaja da se osnuje komisija na nacionalnom, na državnom nivou Bosne i Hercegovine. Poslednji put je osnovana čak i Radna grupa u ime parlamentarnih stranaka Bosne i Hercegovine, ali nažalost ta ideja nije rezultirala osnivanjem bosanske ili komisije za istinu i pomirenje u Bosni i Hercegovini. Pre toga je bila ta, vrlo često se o njoj kaže kao Fincijeva ideja o osnivanju bosansko-hercegovačke komisije za istinu i pomirenje. Razlika između tih inicijativa i ove naše je u pristupu. Ovo je regionalna inicijativa, osim toga ona je već godinu i po, gotovo dve godine, prolazi kroz javnu raspravu. Odnosno, učesnici u raspravi oblikuju model komisije, osnovne elemente, ciljeve, zadatke, osnovne komponente komisije. Znači, svi učesnici grade model, koji će biti ponuđen parlamentima i državama 1. juna 2011. godine, a onda će nam taj model služiti da civilno društvo vrši pritisak na vlade, parlamente, političke partije da usvoje statut, koji će biti najbliži onome što je izgrađeno u procesu rasprave, odnosno u konsultativnom procesu. Znači ovo je inicijativa koja do 1. juna 2011. godine pripada civilnom društvu, ali polako ulazimo u fazu tranzicije, pripremamo da ova inicijativa postane međudržavni projekat, a da mi kao Koalicija za REKOM ostanemo kao neko ko će pratiti dalje proces osnivanja REKOM-a-. U ovom trenutku mi imamo dosta rezultata, ali čini mi se da se nalazimo možda u najtežoj fazi.

Pre četiri meseca smo mislili da smo takođe u najtežoj fazi, kada smo krenuli u uključivanje verskih zajednica u ovaj proces, podrazumevajući da nikako ne možemo da mimođemo vaše učešće, vaš stav, mišljenje o tome kako stvoriti klimu saosećanja i solidarnosti sa svim žrtvama. Najpre smo u Hrvatskoj održali dve konsultacije sa predstavnicima verskih zajednica. Bili smo vrlo ohrabreni učešćem, pozitivnim stavom u junu 2010. godine kada smo imali konsultacije u Beogradu. Bili smo ohrabreni interesovanjem i veoma, veoma dobrim preporukama, da bi onda 29. jula na Kosovu, u Prizrenu, imali veoma konstruktivne konsultacije u kojima su učestvovali, takođe, sve verske zajednice. Glavna poruka u medijima sa oba skupa, i u Beogradu i u Prizrenu, bila je da su sve verske zajednice koje deluju na Kosovu i u Srbiji, bezrezervno podržale inicijativu i obećale značajnu podršku u širenju informacija među vernicima i građanima. Danas smo ovde u Sarajevu, to je prvi regionalni skup i ohrabruje dobar ton, koji se tokom današnjeg dana mogao čuti. Dato je dosta konkretnih preporuka i predloga, a i učešće onih koji do sada nisu učestvovali na sličnim skupovima. Pre svega, mislim na predstavnike crkve iz Makedonije, Slovenije. Nažalost ne i sa Kosova, imali smo već objašnjenje, da je njihov nedolazak posledica komplikovane, nepotrebne procedure državnih organa Bosne i Hercegovine.

Moj zadatak je da vam kažem gde smo sa inicijativom REKOM, odnosno šta je u ovoj čitavoj raspravi, u kojoj je učestvovalo više od šest hiljada članova Koalicije za REKOM rečeno i na osnovu čega je naša radna grupa sve to pretočila u Nacrt statuta, koji će se do kraja godine menjati u brojnim odredbama. Predlog statuta će biti predstavljen na VIII Regionalnom forumu za tranzicionu pravdu, 5. i 6. februara 2011. ovde u Sarajevu. Ono što čini srž tog nacrtu jesu ciljevi komisije i zadaci pomoću kojih ćemo doći do tih ciljeva. I ono što je, takođe značajno napomenuti, i ja ću samo na tome kratko da zadržim vašu pažnju, kakav odnos treba da bude REKOM-a prema pravosuđu i prema krivičnom procesuiranju. Nadam se da ste razumeli da komisija nije sudsko telo, da ne može preuzimati prerogative nijednog sudskog tela, mora uvažavati činjeničke zaključke, koji su utvrđeni pred Međunarodnim krivičnim tribunalom za bivšu Jugoslaviju i Međunarodnim sudom pravde. Nema ni jedne države koja može da funkcioniše, ukoliko ne ispunjava svoje obaveze koje postavlja međunarodni pravni sistem. Cilj organizatora ovog skupa je da i vi učestvujete u određivanju ciljeva i zadataka REKOM-a, iz ugla crkava i verskih zajednica, a vrlo dobro možete da posmatrate te ciljeve i iz ugla žrtava, da pomognete da ti ciljevi i zadaci budu precizno definisani i u najboljem interesu i žrtava, i svih društava. Da oni budu korisni za stvaranje istorijskog činjeničnog zapisa, koji će pomoći i nama danas, a i budućim generacijama da donose sopstvene, samostalne zaključke o tome šta se dogodilo. Moram na početku da kažem da se svi učesnici konsultativnog procesa slažu da osnovni cilj komisije treba da bude da utvrdi činjenice o svim ratnim zločinima, da da opis obrasca, na koji način su vršeni ratni zločini i teško kršena osnovna ljudska prava. Ali, osim toga, veliki broj učesnika smatra da možda time neće biti potpuno zadovoljena potreba za znanjem o tome šta se dogodilo, da je potrebno objasniti i društvene i političke okolnosti, koje su neposredno dovele do rata i ratnih zločina. I da je to neophodno običnim ljudima, možemo da kažemo vernicima, građanima, svima, ali je važno i za buduće generacije. Još nema iskristalisanog stava šta će biti konačni cilj komisije, da li samo činjenice o ratnim zločinima ili

činjenice o izbijanju rata i činjenice o društvenim i političkim okolnostima, koje su dovele do strašnih posledica, do izvršenja najtežih ratnih zločina.

Ima onih koji smatraju da zbog kulture na ovom prostoru nećemo izaći iz rasprave, ako krenemo u rasprave o kontekstu, o uzrocima rata, o društvenim i političkim okolnostima koji su doveli do rata. I da nikada nećemo formirati ni komisiju, niti utvrditi činjenice o ratnim zločinima. U tom smislu vas molim da obratite pažnju na te dileme i da razmišljate šta bi bilo u najboljem interesu posebnog cilja, a to je da REKOM utvrđivanjem činjenica doprinese da se zločini na ovom prostoru nikada više ne ponove. Znači, prvi cilj je utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i teškim povredama ljudskih prava. Danas smo imali jedno vrlo dobro zapažanje da moramo praviti razlike, da se u svim državama događaji ili zločini nisu bili istog nivoa i intenziteta. Rečeno je to u odnosu na Makedoniju, ali ima preporuka da vodimo računa i kada je reč o Sloveniji, i naravno vodiće se računa da svaka država ima svoje specifičnosti. Makedonija ima svoje viđenje o tome šta je za njih najteža trauma, šta je doživljeno, a to još nije izgovoreno tamo među njima. Šta je u Sloveniji najvažnije? O tome će se veoma voditi računa. Ono što je bitno i što se kroz našu raspravu čulo, i što je naša radna grupa prenela u Nacrt statuta, jeste da cilj REKOM-a mora da bude doprinos da elite u svim post-jugoslovenskim državama prihvate činjenice o ratnim zločinima. To se ne može postići bez drugih političkih, društvenih i socijalnih aktera u svim post-jugoslovenskim zemljama. Ohrabrujuće je da su danas brojni učesnici rekli nešto više, kao sveštenik Vanja, a to je da se činjenice o ratnim zločinima znaju i da se u dobroj meri prihvataju. Ja se nadam da je to što je on rekao veoma blizu tačnog stanja stvari. REKOM treba da ima cilj i da doprinese i rasvetljavanju sudbine nestalih. Ne da utvrđuje ponovo imena i prezimena onih koji su nestali zato što ima organizacija i vladinih i međunarodnih koje su to u dobroj meri vrlo precizno utvrdili. Mislim na Međunarodnu komisiju za nestala lica, ali mislim i na državne komisije za nestale, posebno na komisije koje su postojale svih ovih godina u svim post-jugoslovenskim zemljama, počevši od 1991. godine. REKOM neće preuzeti njihov posao, nego će pokušati svojim regionalnim karakterom, da doprinese otkrivanju masovnih grobnica i da doprinese da se prekine praksa plaćanja informacije za otkrivanje masovnih grobnica. Računamo da REKOM, kao regionalna komisija, svojim regionalnim karakterom može više da utiče na ljude da razumeju koliko je važno pomoći porodicama da dostojno sahrane svoje, i da znaju gde je grob, gde mogu da donesu cveće. Važan cilj REKOM-a je, kako smatraju učesnici, priznavanje patnji i nepravde koje su nanete svim žrtvama i da se to može postići stvaranjem javne platforme, na kojoj će se čuti glas žrtava. To je ono što je radila Južnoafrička komisija i to je ono što smo mi svi prepoznali kao vrlo važnu komponentu REKOM-a. To je javno slušanje i saslušanje žrtava, koje će biti dobrovoljno. Računamo da je to najbolji način da gradimo kulturu solidarnosti i osećanja sa svim žrtvama. To je u skladu sa onim što u onom našem malom filmu Drago Pilsel kaže „sve žrtve su jednake“. Javna platforma potrebna nam je u Sarajevu, da se čuje o svim žrtvama, ali isto tako da se čuje u Zagrebu, u Prištini, da se čuje u Beogradu i da znamo šta se događalo počevši od 1991. godine svuda, na nekada zajedničkom prostoru, i u nekadašnjoj zajedničkoj državi. Danas je neko od govornika pomenuo i potrebu da se žrtvama patnja nadoknadi materijalnim reparacijama. Na to su mislili i učesnici u konsultativnom procesu, kada

je utvrđen cilj da REKOM doprinese ostvarenju prava žrtava: pravo na pravdu, pravo na istinu, ali i pravo na reparaciju je isto tako jedno od važnih prava. To je zapravo priznanje. To je način da države priznaju da su žrtvama nanete nepravde i da te nepravde moraju biti praćene i materijalnim obeštećenjima, odnosno materijalnim kompenzacijama. Time što će da se utvrde činjenice, pa bilo da je reč o najstrašnijim, najtežim zločinima, ali isto tako činjenice o raširenim povredama osnovnih ljudskih prava, kao što su neke povrede koje je pomenuo danas muftija Zukorlić. Sve to može da doprinese sprečavanju ponavljanja zločina.

Sve ove ciljeve moguće je ostvariti konkretnim aktivnostima, konkretnim zadacima. Ja sam vam neke napomenula. Ali utvrđivanje činjenica je moguće i tako što će komisija da se potruži da stvori poimenični popis ljudskih gubitaka. Na tome već ima rada i organizacija za ljudska prava i u Bosni i Hercegovini, i u Srbiji, i u Hrvatskoj. Pored poimeničnog popisa nestalih, koji postoji, svuda postoji poimenični popis nestalih, ali ovaj poimenični popis civila i boraca postoji u raznim spiskovima, u raznim fiokama, ali ne postoji ništa objedinjeno. Ne postoje brojke praćene imenima. To je najvažniji zadatak REKOM-a da konačno i posle I i posle II svetskog rata prekinemo praksu brojki i manipulaciju brojkama, da konačno imamo imena. Ne samo zbog toga što hoćemo da pamtimo, da se sećamo nego da nam to služi i kao opomena da se nikada više ne dogodi. Da budemo sasvim sigurni da više nikada ne može da se ponovi da o Jasenovcu pričamo tako što jedan kaže da je bilo 800 hiljada žrtava, a drugi da je bilo 80 hiljada žrtava. Moraju da postoje imena, ona su zato što svi oni koji su stradali imaju svoje ime i prezime, i najmanje što možemo je da znamo njihova imena, da ona budu upisana i u zajedničkom činjeničkom zapisu, koji treba da bude rezultat rada ove komisije. Ono što je jako bitno i što smo mnogo puta čuli od bivših logoraša je da oni jesu diskriminisani i da se i o nestalima vodi računa, i da ima podataka i o zločinima i o žrtvama najstrašnijih zločina, ali da se o logorima . mestima zatočenja- najmanje zna. Ima najmanje kredibilnih podataka i njihov je zahtev da se konačno napravi registar svih logora, svih zatočeničkih mesta i da se utvrde jasni zajednički standardi o tome šta je logor, šta je sabirni centar, šta je mesto prikupljanja, mesto zatvaranja. Koji su sve kulturni, religijski objekti korišćeni, ponekad i to, za prikupljanje civila koji bi na kraju sa raznih mesta odvedeni sa neke teritorije.

Ono što je vrlo bitno da se u ovoj raspravi do sada čulo i razgovaralo o tome kakav odnos REKOM-a treba da bude prema pravosuđu i u krivičnom procesuiranju. Ponavljam da nema neke zabune, REKOM ne može da izriče nikakve kazne, ali može da predloži i delimično pomilovanje, ublažavanja kazne. Kako je došlo do toga o tome da se razgovara. Porodice nestalih imaju poseban problem, a to je da tragaju još uvek za mestima masovnih grobnica, da tragaju za posmrtnim ostacima. Veliki broj članova porodica je spreman da kaže javno i da zamoli i porodice stradalih koji su shranjeni da pomognu da oni dođu do posmrtnih ostataka, da mogu da nađu svoj smiraj, da sahrane svoje nestale članove, zapravo stradale članove porodice. Oni predlažu i mole za razumevanje da je onome ko da informacije o masovnim grobnicama, koji otkriju i masovne grobnice i neka pojedinačna grobna mesta i pokažu gde se nalaze skriveni posmrtni ostaci, da možda REKOM može da predloži suduublažavanje kazne, i mole za

razumevanje i da imamo u vidu tu njihovu potrebu. Oni nastavljaju sa trganjem i imaju potrebu da vide solidarnost i brigu drugih.

Posebno pitanje je bilo u konsultativnom procesu da li treba pominjati imena počinitelaca u završnom izveštaju REKOM-a. Tu su različita mišljenja. Mnogi su ukazali na praksu koja postoji, životne situacije u kojima se svi nalazimo, raspravljajući o prošlosti, o tome šta treba uraditi. Niko ne može zabraniti iznošenje imena navodnih počinitelaca. To se događa u svakoj državi i nema nikoga, ni jednog instituta, nijednog zakona kojim se to može zabraniti. Pred Haškim tribunalom, pred nacionalnim sudovima svedoci iznose imena onih koji su procesuirani, ali iznose i imena onih za koje imaju podatke, saznanje, pa ponekad i dokaze da su počinili ratne zločine. Ta priča o tome da li treba ili ne treba pominjati počinioce nije završena. Ona ostaje do kraja ove godine, ali do februara sledeće godine otvorena, da bismo na kraju morali imati iskristalisan stav o tom pitanju.

Ono što je još vrlo bitno, a ja predlažem da vi konsultujete Nacrt statuta, u prvobitnoj verziji, koja je predstavljena na Forumu u Zagrebu, u oktobru 2010. godine, imali smo nabranjanje dela u nadležnosti REKOM-a. Pazite ponavljam REKOM ne treba, ne može, ne sme da bude sudsko telo, ali je bilo nabranjanja dela u nadležnosti REKOM-a. Međutim taj veliki skup na kojem je učestvovalo oko 300 delegata članica Koalicije za REKOM je došlo do jednog novog predloga. Taj predlog je sada u najnovijem Nacrtu statuta, da umesto nabranjanja dela u nadležnosti REKOM-a treba da stoji da će se REKOM baviti događajima u vezi sa krivičnim delima, koja spadaju u zločine protiv čovečnosti, protiv međunarodnog humanitarnog prava i sa događajima u vezi sa teškim povredama ljudskih prava. I to je formulacija koju su prihvatili svi učesnici VII Regionalnog foruma za tranzicionu pravdu,, u kojem je učestvovao veliki broj predstavnika udruženja žrtava. Bilo je udruženja žrtava iz Bosne i Hercegovine, iz Hrvatske, iz Srbije, sa Kosova. To je novina, imajte to u vidu.

Bojim se da sam previše pitanja otvorila za početak, ali vas molim da obratite pažnju na ciljeve i zadatke i na odnos REKOM-a, kao vansudskog tela, prema pravosuđu. Na ono šta su sudovi, da ne bismo došli u situaciju da preuzimamo neke nadležnosti sudova, a zapravo reč je o komisiji koja mora da računa i da se rukovodi principima dobrovoljnosti žrtava, autonomnosti kada je u pitanju REKOM, ali kada je u pitanju pristup informacijama, raznim forenzičkim dokumentima i drugim dokumentima u posedu države onda mora da bude i principa obaveznosti. Obaveznosti, naravno, ne mislimo mi da će države REKOM-u davati tajna dokumenta, da će davati ono što nisu davali Haškom tribunalu, ali u posedu Haškog tribunala, a sve je dostupno na web sajtu Haškog tribunala, ima toliko činjenica da nije realno očekivati da bi REKOM od država mogao dobiti više. Dozvolite mi da prekinem, odnosno moram da prekinem. I ako bude nekih pitanja i razjašnjenja, tu sam.

Drago Pilsel: Hvala lijepo Nataša. Otvorila je, kako je sama rekla, puno pitanja pa ćemo pokušati i sami odgovoriti na njih. . Ja bih naprosto htio uokviriti ovaj naš razgovor s jednom rečenicom koju ću ponoviti sada i na kraju. Ponekad valja htjeti i nemoguće da bismo dosegli moguće. Nije

moja, Moltmanova je, teolog nade. Ja se bavim inače političkom teologijom, teologijom nade. Zahvaljujući i nadi, a mislim da nas je i nada okupila, mi se ne predajemo. Mi konstatiramo da živimo u nepravednom svijetu i tu svoju nemirnost, to svoje nezadovoljstvo pretvaramo u akciju. REKOM je poziv svima nama, svima vama da razmislite što se još može učiniti na tom putu savladavanja naših nemogućnosti. Govori se o Bosni i Hercegovini kao nemogućoj državi. Evo danas se susreću Josipović i Tadić, premijerka Kosor je također prisutna u Vukovaru i Paulin Dvoru, gdje su Hrvati pobili stanovit broj Srba...I optužuje se taj skup, ta akcija da je ciljana ka ujednačavanju žrtava i zločina. Dakle, tako važan događaj još uvijek u Hrvatskoj, pretpostavljam i u nekim drugim sredinama, se tumači kao zlonamjerna politika. Mi smo svjesni da živimo pred tolikim poteškoćama, ali smo ujedno, kao vjernici i kao stručnjaci ljudi nade. Ponavljam, ponekad valja htjeti nemoguće kako bismo posegli ili dostigli moguće. Jedan od velikih ciljeva REKOM-a u idućih šest mjeseci jest na primjer prikupiti milijun potpisa, pomoću naših mladih entuzijasta, kako bi naša akcija dobila na vidljivosti. Pa bi recimo mogao biti vaš, ili naš zadatak da animirate u vašim vjerskim zajednicama i crkvama mlade ljude i općenito sve one koji se žele pokrenuti nešto da daju svoj potpis da taj REKOM. ta vrlo plemenita akcija dobije na vidljivosti. Mislim da možemo odgovoriti na pitanjem, pa dobro na koji način se mi možemo uključiti. Da li se možemo uključiti kao članovi REKOM-a, kao promatrači, da li možemo slati sugestije nekakvom nadzornom tijelu. Postoji naravno tijelo koje rukovodi poslovima, nekakav savjet REKOM-a, da li ćete izravno utjecati na vaše parlamente. Dakle sva ta pitanja koja je Nataša otvorila...Ja sam samo neka sada tu spomenuo koja su pred nama. Ja vas lijepo molim još jednom budući da sam kratkovidan ne mogu pročitati sve te plakatiće da se predstavite. Ajmo ovako da to bude tri, četiri, pet minuta i ako bude replika dižite dva prsta, nećemo tri da nam se neko ne bi naljutio. Dva prsta, to znači imam repliku od dvije minute, ako želi neko nekome replicirat. Može tako? Imamo jednog govornika kojemu smo ostali dužni iz prvoga kruga.

Boris Kožemjakin: Ja bih postavio jednu dilemu koja mi je na određen način vrlo bitna u generalnom opredeljenju. Naime, dilema šta REKOM očekuje od vjerskih zajednica i crkava. I istovremeno šta vjerske zajednice i crkve mogu očekivati od REKOM-a. Problem se postavlja zbog toga što vjerske zajednice i crkve imaju svoje domete, imaju svoju unutarnju hijerarhiju, imaju svoje unutarnje uređenje koje je na određen način i uslovljeno i na određen način mora da bude poštovano i na određen način limitira domet. Ono šta mislim šta REKOM očekuje od crkava i vjerskih zajednica na određen način je dotaknuto da budu oni koji će distribuirati određenu dokumentaciju koju će vjernike upoznat sa idejom REKOM-a i dati određene instrukcije. Ja mislim da trebaju da postanu i dio fronta koji REKOM treba da postigne, a ne samo da bude komisija, nego dio fronta, koji će ohrabriti vjernike, koji će im dati mogućnost da svoju istinu, svoja saznanja o istini direktno prenesu ljudima, koji će sakupljat ove informacije, sakupljat ove podatke. Međutim vrlo bitno pitanje šta crkve i vjerske zajednice očekuju od REKOM-a. Da bi imali ovo svoju misliju one moraju znati šta su ciljevi REKOM-a. Ciljevi REKOM-a ste pomenuli, Statut će na određeni način definirati. Vjerovatno će se i dograđivati, tako da će ti ciljevi, o njima ćemo moći da diskutujemo, i dalje do kraja finaliranja Statuta. Ali ono što treba da bude u svakom slučaju primarno to su objektivnost, iskrenost, nezavisnost, što je

dosta teško postići, ali u svakom slučaju treba da nam bude cilj i da radeći od nemogućeg očekujemo moguće. Ovo što Drago reče. Čini mi se da osnovno finale REKOM-a ne treba da bude tako da on određuje karakter rata, da ga na određen način artikulira, da se bavi prikupljanjem činjenica i informacija koje budućoj generaciji, istoričarima, ljudima koji treba da napišu jednu opšte prihvatljivu istoriju ovog prostora. Govorim o cijeloj regiji. Da prikupi dovoljnu bazu podataka koja će sutra biti relevantna da istoričari počnu da pišu jednu opšte prihvatljivu istoriju. To treba da bude konačni cilj, normalno da REKOM ne uzme na sebe ambiciju da će to napisat, jel' teško je u ovoj generaciji, koja je na ovaj način posredno ili neposredno učestvovala u ratnim zbivanjima, očekivat potpunu objektivnost. To je vrlo teško i čini mi se da ta ambicija ne bi trebala da bude ambicija REKOM-a. Toliko za sada, pa ako bude pitanja.

Drago Pilsel: Hvala Borise. Otac Boško.

Boško Tošović: Ne znam da li se Danilo javio prije mene. Ja imam nekoliko dilema i volio bih vrlo precizno da mi odgovorite. Vrlo je lijepo to što je Boris rekao. Postavlja se pitanje šta mi očekujemo od REKOM-a, i šta REKOM očekuje od vjerskih zajednica i crkava, i šta su ciljevi REKOM-a. Upravo smo govorili, ja sam svjedok jednog slučaja u Ledićima, gdje je čovjek dao 5.000 maraka da se otkrije grobnica. To je i moralna dilema. Znači potrebno je da se nađe gdje je ta grobnica da bi se ti dostojno sahranili. Mi možemo imat pijetet prema žrtvama i ne znali gdje su njihove kosti. Mi se možemo molit' za njih itd. Ali svakako da samo sahraniti znači sačuvati. Vjerujemo da je, imamo odnos i prema tome, da je to zalog vaskrsenja i posjećujemo groblja, itd, ali nije to jedina satisfakcija da se razumijemo. Može neko da izgori u požaru i da jednostavno nemamo ni kostiju, ni ničega i to ne znači da on neće imat' pijetet. Vrlo nam je bitno da se otkriju moralna dilema. Ako vi imate, vi kažete da ćete stimulisat', vi imate novac da platite da vam neko kaže gdje su te grobnice. Od koga dobijate taj novac, to mi je interesantno pitanje. Ako se dobiju neki video zapisi, koji su dokaz za pravosuđe, ko vam daje novac, od koga vi kupujete, kojim kanalima vi dolazite do tih video zapisa. Drugo, vi ćete nekome smanjiti kaznu, vi onda saradujete sa pravosuđem. Znači vi kao organizacija se miješate u sudski sistem. Predlažete smanjenje kazne, itd., Ja znam slučaj gdje je čovjek što je ošamario, iako su svjedočili, dobio 12 godina zatvora. Znam slučajeve gdje je dao 250 hiljada maraka pa je oslobođen, znamo da je pravosuđe korumpirano do bola. Kako će se otkrit', koji je vaš mehanizam da otkrijete srpske žrtve što su na gradskom smetlištu? Napravljeno je moderno smetlište, naslagano zemlje, ko će to iskopat? Mislim da nećete dobit' legitimitet od crkve za to, jer može se pojavit neki advokat i da vam ponudi ovako veliku sumu novaca i da kaže ajde predložite da se nekome smanji i to. Uopšte odakle vama želja da utičete na pravosudni sistem? Također, vi možete napraviti pritisak da nekoga sude ili da nekoga ne sude, onda vi se tu možete pojavljivat sa svojim ličnim interesom. Šta ćemo sa tim, a da dobijete legitimitet od crkava? Ne znam šta vas motiviše na to.

Drago Pilsel: Nadam se da niste ljuti.

Nataša Kandić: Ja mislim da je u pitanju nerazumevanje ili ste propustili da čujete deo mog objašnjenja. Prvo, REKOM nismo mi, REKOM će biti međudržavna komisija. Znači zvanični službeni organ. Drugo, ne znam kako mislite da je moguće da jedna međudržavna komisija bude u poziciji da plaća nekome novac. To su potpuno isključene stvari. To je komisija u kojoj će biti izabrani ljudi sa najvećim ugledom, kredibilitetom, oni koji će biti prihvaćeni u celoj regiji. Njih mora da krasi moralnost, objektivnost, posvećenost, prema tome apsolutno su isključene situacije u kojima neko može nekome dati novac. To su, ipak, priče neprimerene za ovakvu jednu inicijativu. Inače, to što će REKOM ako ostane takav predlog do kraja, ... to je predlog porodica nestalih, koji kažu treba dati REKOM-u mogućnost da predloži sudskim organima, u slučajevima kada optuženi u toku dokaznog postupka iznese informaciju o masovnim grobnicama ili iznese informacije čak i o drugim teškim zločinima, da onda može da predloži da mu se kazna smanji ili ublaži. Ja bih volela samo da vas informišem da zakonodavstvo u Srbiji predviđa potpunu amnestiju za osumnjičenog ili optuženog ko prizna ili iznese podatke tokom suđenja o drugim okrivljenima. Mi iz organizacije za ljudska prava smatramo da niko ne sme za zločin biti amnestiran, ali kada su u pitanju sudbine nestalih, posmrtni ostaci i porodice nestalih mi i od crkava i verskih zajednica tražimo da imaju u vidu da je potraga za kostima najteža, najužasnija potraga u životu svakog čoveka... I da treba imati u vidu šta zakon u svakoj državi predviđa i dozvoljava. Znači nije to nikakvo mešanje, ali REKOM će biti u prilici da dođe do brojnih relevantnih dokaza, veoma vrednih dokaza. Možda i do nekih dokaza do kojih sud ne bi došao, ali u tim slučajevima REKOM naravno treba da pomogne da se otvore istrage. Možda će neka, već održana suđenja, biti obogaćena novim dokazima. Znači REKOM će sa poverenjem ljudi biti u značajnijoj poziciji da dođe do novih dokaza zato što postoji prvo regionalni pristup, regionalna dimenzija, a drugo da kažem REKOM može biti bliži ljudima zato što će organizovati javno saslušanje i uzimanje izjava. Više od pet-šest hiljada žrtava, prema našoj proceni, biće u prilici da svedoči pred REKOM-om. To je ogroman potencijal za dolaženje do novih podataka i dokaza. Ja se nadam da sam uspeła da Vas razuverim sada u tim vašim sumnjama da to nema veze sa ovom inicijativom.

Drago Pilsel: Imate pravo na repliku ili ćete preskočit. Hoćete replicirat?

Boško Tošović: Ja mislim da nema, da niko od nas nije prošao, da nije vidio onaj video zapis strijeljanih u Trnovu. Znači, kako se dolazi do toga. Ja znam da se to plaća, ja znam da to što nije snimljeno kao da nije bilo. Onda uzima na sebe. Ovo što je Boris rekao. Mislim da REKOM ne može uzeti na sebe ingerencije da on kvalifikuje, daje kvalifikacije zašto je rat počeo i koja je klima bila itd, jer o tome će se baviti i ko zna koliko će se pričati o tome. Zar nije moralno, kad se svi ti dokazi prikupe da se svi ti dokazi daju na uslugu pravosuđu, to je moralno. I da pravosuđe radi svoj posao. Mi Srbi imamo vrlo loše iskustvo. Da se ne otkrivaju gdje su naše žrtve. Sudstvo. Vi u Bosni i Hercegovini imate 1.400 i više godina kazne za Srbe imate možda 40 godina za muslimane. Vi imate Srbi daju deklaraciju, ne izjašnjavaju se. Evo vaša nevladina organizacija. Imate li takvu nevladinu organizaciju kod muslimana ili Hrvata? Imate li nešto paralelno, da vrši pritisak na sudstvo i da nekome bude presuda?

Drago Pilsel:Hvala lijepa. To je bila vaša replika. Ako Nataša bude htjela dalje tumačit... Ja mislim da je jasna i jedna i druga situacija. Meni se čini da ste bili možda malo pre jak, da. Ne smijem vam docirati, nije to moje pravo kao moderatora, ali mislim da ste krivo shvatili izvornu Natašinu poruku, a to je da ako žrtve obitelji... Recimo, ja imam brata nestalog i to je moje pravo ili pravo moje majke, da mi kao familija odlučimo predložiti nekom smanjenje kazne, to je naše pravo. Kao familija oštećenih, ne REKOM-ovo pravo, nego familija. Dakle idemo čuti dalje gospodina Danila Pavlovića, igumana manastira Žitomislić, mjesto gdje se dogodio strašan zločin.

Danilo Pavlović:Hvala vam lijepo. Evo, ja bi najprije zamolio kolegu Tošovića. Dakle, nemojte govorit crkva vam neće dat podršku, jer mi nemamo pravo, ni vi, ni ja, ni kolega Jovanović na to šta će crkva i kako će se zauzet prema određenoj stvari. Dakle, mi smo tu koliko ja razumijem da se upoznamo sa ovim šta REKOM namerava. Mislim da je svaka saradnja uvijek dobro došla. Dakle, iz ovoga što je gospođa Kandić govorila i, naravno, što ste nam vi pomogli svojom primedbom. Mi smo institucija koja zavisi od nadređenih i mi zaista ne možemo dat' konačan stav. Ono što možemo lično, kao sveštenici, kao ljudi na terenu, oni koji imaju neki neposredan kontakt sa ljudima, je da **možemo da prihvatimo inicijativu i da treba da razvijemo emocionalni pristup kod ljudi, kod vjernika, kod građana, kod naših susjeda, onih koji žive oko nas.** Dakle, vrlo je važan taj pristup, i vrlo je važan stav, kakav mi imamo. Također, ne možemo govoriti o žrtvama... srpskim, muslimanskim, hrvatskim... Vi ste lijepo rekli svaka rana boli i zaista ako nemamo taj humani pristup prema ljudima, koji su poginuli, mi ne možemo tu ništa napraviti' dalje. Onaj ko je ubijen, ko je postradao, ko je postradao u logoru, ko je preživio. Dakle, zaista je nama lako govoriti o tome, njemu je mnogo teže zato što je prosto sve to preživio na svojoj koži. Onaj ko je izgubio dijete, ta majka ima bol i ta bol se ne može nacionalno opredijelit, i to bi svima nama trebalo da bude jasno. Kod ljudi treba, dakle, ovo što ste govorili o emocionalnom pristupu i svemu tome... naravno podržavam i mislim da je jako bitno da postoji ime i prezime. Dakle, ima tih spiskova koje ste vi govorili, i gde ljudi jednostavno nikad nisu našli svoje. Primer, u selu Bradina, kod nas u Hercegovini, napravljen je spisak svih žrtava. Dakle, svi su oni žrtve, ali nisu svi iz Bradine. Ja kažem zašto niste tih 40 ljudi stavili tu na taj spomenik da tu piše jasno imenom i prezimenom zato što je bitno da znamo. Nemojte da miješamo stvari. Da se jednom tačno zna spisak tih nevino pobijenih ljudi, da se zna ko je postradao i koja su njihova imena. **Otvaranje masovnih grobnica, pominjanje zločina. To je ono gdje je naša uloga kao sveštenika, kao pastira, je to da se mora stvarati jedna atmosfera i klima kod vjernika, kod ljudi, da to ne bude pozvi na osvetu, jer mi ćemo se stalno onda vrtiti u krug i doć' ćemo do tog jednog bezizlaznog stava koji ćemo veoma često da čujemo da je to iluzorno govoriti o tome.** Mi smo zaboga takav prostor da ne znamo šta drugo raditi nego samo da ratujemo jedni protiv drugih. Nije tačno, na kraju treba biti možda neki pionir u svemu tome, trpiti sve ono što to nosi i jednostavno treba tu zauzeti konkretan, jasan, hrišćanski stav. **Dakle da ljudima treba razvijati osjećaj konkretizovanja stvari, ali i osjećaj praštanja i međusobnog života.** Vi ste pomenuli da

dolazim iz Žitomislića, dakle zaista imam to. Ovo sve govorim iz nekog iskustva zato što smo mi tamo mala zajednica, zajednica koju sačinjavaju ljudi povrtnici koji su sve izgubili. Dakle sve su im kuće popaljene. To su ljudi koji su ponovo počeli da se vraćaju, ali je mnogo važnije od toga da se oni integrišu u taj prostor, u novonastalu situaciju i da se taj život može tu živeti i vjerujte da može. Može, ako napravimo jedan mali napor, mi koji smo duhovni lideri, vođe... Mi treba da budemo pokazatelji u tome. Za mene je vrlo važno da ja odem na neko mesto stradanja. Naravno da ću ići na stradanje svog naroda, bošnjačkog ili hrvatskog, takvih ima i to je jedan veliki pokazatelj ljudima. Klimu treba stvarati i ja mislim da je to naša najveća uloga u svemu tome. Hvala.

Drago Pilsel: Hvala lijepa. Riječ ima Aleksandar Nećak, a iza njega fra Ivo Marković. Izvolite.

Aleksandar Nećak: Pre svega želim da izrazim žaljenje i protest što našim prijateljima sa Kosova nije omogućeno da prisustvuju danas ovom skupu iz, ja bih ipak rekao, političkih razloga, a takvi razlozi su nas doveli do ovoga o čemu mi danas pričamo. Da pređemo na REKOM. Tri reči postoje, dakle *istina, pravda i pomirenje*. I one nisu slučajno tim redom poređane. Bez istine nema ni pravde, niti može biti pomirenja. Očigledno je da se u ovoj prvoj fazi REKOM mora boriti da dođe do istine. REKOM, to znači svi mi. Ko sprečava da istina ispliva na površinu, ko nas sprečava da tu istinu saznamo? Upravo oni koji su nas doveli do ovoga. Niko nema drugi interes da sakrije to nego oni, koji su izazvali sva ova zla na ovim prostorima. Istina je preko potrebna, jer vaspitavanje mladih, i ne samo mladih generacija, mora biti. Kad kažem vaspitavanje mislim na obrazovanje i vaspitavanje mora biti zasnovano na istini. Mnogi mladi ljudi danas bi bili živi da su znali istinu pre ovih ratova. Mi, govorio bih o Srbiji, smo ispustili obrazovanje ili smo nedovoljno obrazovali mlade generacije pa smo tako stvorili prostor za stvaranje neonacističkih, antisemitskih, anticivilizacijskih, netolerantnih grupacija. To je nešto što će kad-tad da se društvu u Srbiji osveti. Mogu da kažem, a verovatno to i vi znate, mi imamo razno razne nacionalne strojeve, imamo Obraz, imamo mnoge druge organizacije, Pokret 1389, koji svi listom sebe proglašavaju za demokratske, a svi listom su zapravo mladi ljudi, zloupotrebjeni od ove ili one političke strane. Ovi ratovi, ne mislim u nacionalnom, nego u duhovnom smislu na našim prostorima, nisu bili verski ratovi, iako mnogi ljudi ili neki ljudi pokušavaju da nas uvere da su to bili verski ratovi. Ratovi su uvek otimanje vrednosti, tuđe vrednosti, duhovne, teritorijalne, materijalne i, s tim u vezi, nametanje neke svoje političke volje ili, ja bih rekao, njihove istine. Da je bilo sreće da se ovakvi skupovi organizuju pre ratova, ja sam siguran... ne da bismo sprečili ratove, to ne, ali bi posledice bile daleko, daleko manje. A ovako mi smo s jedne strane, nametnuta nam je osećanje srama i stida, iako niko od nas nije učestvovao u tome, ali pripadamo društvu koje je to uradilo. I s druge strane, imamo obavezu da ne dozvolimo da se ikada više to ponovi. Ne na ovim prostorima, nigde. Mi Jevreji smo se zavetovali da ćemo učiniti sve što je u našoj moći da se zločini poput Holokausta nigde i nikada nikome ne dogode. Kada se sećamo naših nevinih žrtava, mi se na isti način i sa dužnim poštovanjem sećamo svih žrtava bez obzira na veru, naciju, pa čak i politička opredeljenja.

Rekao bih da mi, jevrejska zajednica u Srbiji, bazirajući se na ovim našim zavetima, podržavamo REKOM, njegove ciljeve i zadatke jer smo svesni da to vodi sprečavanju groznih zločina.

Drago Pilsel: Ima pravo gospodin Boško na repliku. Ja vas lijepo molim da to bude u duhu ovoga što smo do sada govorili. Izvolite.

Boško Tošović: Ja hoću, da. Možda budu neki nesporazumi. Ja nisam taj koji će reći, crkva neće dati, ali na fonu ovoga što je Boris govorio. Vi kad date dijete u školu pa promjenite učitelja. Što? Niste ga dali, potpisali ste mu punomoć pa ti radi s njim šta hoćeš. Ako smo podržali ovaj rad to ne znači da smo dali punomoć. Ja ću napraviti izvještaj pa ću da se stavi nekakav stav od crkve. Ali ja ne vjerujem da će neko sad dobit punomoć. Niti mislim da treba bit ambicija REKOM-a da tumači ovaj tekst, već više da te procese podrži. Onda da vam kažem nešto, i na početku sam rekao. Naš je zadatak da se stavimo u položaj žrtve i da dignemo dostojanstvo čovjeka. Vi ste ovdje vidjeli da nije ni međunarodna zajednica baš tako bezazlena u svemu ovome. Imate termin vojno aranžiran sukob. Znači nešto se prije tamo desilo, pa je vojno aranžiran i puni su mediji toga. Od kad su Amerikanci sebi potopili brod pa im je to bio izgovor da napadnu Vijetnam. Evo vidite oko onih kula koliko je to priče. Pa ovdje pala je Krajina za dva dana, a niko nije stradao od onih generala. Tu se sumnja i mnogo se priča oko toga. Ako hoćete da govorimo o uzroku, ali ne govori se iz perspektive te žrtve, već se sa žrtvama manipuliše. Mi moramo učiniti sve iz crkve da pobudimo na savjest ljudi da, ko zna za to, razumiješ, grijeh je na tebi čovječe. Ti si dužan da kažeš gdje je to. Postoje drugi mehanizmi od plaćanja. To je užasno, dat ćeš nekome novac da bi rekao, gdje je jama i on će kupiti svom djetetu čokoladu ili će sebi kupiti automobil. To što je zvanična slika, teško će se moći promjeniti šta se desilo oko nekog. Kad će se te arhive izvaditi, šta će...? Evo vidjeli ste Karla del Ponte, dok je bila javni tužilac pričala je jedno, kad je sišla govori o kidnapovanim Srbima, vađenju organa..., Ali to ne smiješ pričat' gospođo. Tako da ima nešto što je zvanično što se smije pričat, i što je nezvanično. Ali, šta je naš zadatak? Naš je zadatak i to je jedna duboka tema šta je dovelo i šta je uzrok sukoba... I to je nešto što svak normalan čovjek, čime se treba baviti zbog budućih generacija, da se tako nešto ne ponavlja. Sve mi ne smijemo gledati, dehumanizovati drugi narod. Moramo uticati na svijest ljudi o tome da jedan je učinio zločin. Drugi je pomogao, razumijete. Znači moramo stvoriti i kreirati jedan prostor u kome se može pričati, ali iz perspektive žrtve, ali ne smije se dopustiti nikakva manipulacija ili sumnja u manipulaciju žrtve.

Drago Pilsel: Dakle, nije to bila točna replika, ali zahvaljujemo na vašem doprinosu. Fra Ivo Marković.

Fra Ivo Marković: Hvala. Ovako, ja bih nešto rekao potpuno konkretno o ovome projektu. Nekoliko prijedloga kako ja to vidim. Prije svega smatram da je ovakav projekt krajnje potreban. Mislim da je neki minimum zajedničkog prihvatanja istine. Mi imamo svako svoju istinu. Neki minimum zajedničke istine nužan je za daljnje procese u regionu i u samim zemljama ovdje. Dakle potreba je tu jasna i mora se na ovom projektu raditi. Drugo, smatram da je zrelo stanje sada za pokretanje komisije za istinu i pomirenje. Nataša je spominjala kako je do sad bilo tih

pokušaja. Mislim da sada ljudi uviđaju da je potreban taj zajednički konsenzus oko nekog dijela istine da bi ovi prostori ovdje morali normalno živjeti i treba reći smatram da postoji dobra količina pozitivne energije za mobilizaciju da se to uradi. Već govorimo o tim popisima i mislim da je zaista sve zrelo da se energija mladih ljudi, energija pokreta, energija trenda je tu i da se sve to može uraditi. E sad da bi se ovo uradilo, da bi komisija uspjela moraju stati političari iza toga. To se mora izvršiti pritisak da politike službeno stanu iza ovih komisija da se ona podržava i mislim da ni to nije dovoljno pošto su u nas političari i te kako uvjetovani, da se mora staviti u kontekst Evrope i tražiti da evropske institucije stanu iza toga i Ujedinjene Nacije. Mislim da Nataša, u ovim prostorima imate ljudi koji mogu to probiti da ove međunarodne institucije moraju stati iza toga. Može i SAD, barem kao policajac neki suvremeni, ali mislim da ima puno korisnih stvari koje mogu učiniti. Četvrto, već je napeto. Evo, ovo je istina i pomirenje. Volio bi da se ova komisija zove REKOM istina i pomirenje. To je konkretan prijedlog. Mislim da je važno istina i pomirenje što smo već imali takvih komisija u Južnoj Africi, pa je lakše preuzet model i prilagoditi ga nama, dakle uz samu izvedbu sve olakšava. U izboru ljudi koji će raditi. Smatram da će biti problema. Treba naći svakako neovisne stručne ljude. U nas su neovisni stručni ljudi vrlo često u svojoj vlastitoj zajednici ekskomunicirani jer nisu se uključivali u propagandnu mašineriju pa o tom treba voditi računa. Zato bih preporučio akademske zajednice. One su stručnije i neovisnije da se njima prepusti uvelike izbor ljudi koji će raditi u komisiji. Također bi volio da ovi članovi dadnu zakletvu. To je veliko važno zvanje, veliki posao kao što je biti liječnik, kao što je biti sveštenik, i mi dajemo zakletvu ili sudac da bi trebalo dati zakletvu. I još samo ovo metodološki. Smatram da se treba koncentrirati na pojave. Šta se dogodilo i to definirati. Ono što vi spominjete imena. Imena ovdje otpadaju. To rade suci. Ovdje ova komisija traži pojavu, fenomen koji treba dobro opisati, a onda ide na uzroke. Možemo naći bliže uzroke, ovdje na Balkanu uzroci idu stoljećima u dubinu. Ali ako pojavu dobro definiramo, dobro je opišemo, onda će biti lakše analizirati. Ona se možda neće ni izvesti. Religije ovdje mogu mnogo pomoći. Religije su nevjerovatan potencijal mira, pozitivne energije, pod uvjetom da religijama za ove svoje ciljeve tražite podršku-. Treba nam podrška da Međureligijsko vijeće izvrši pritisak na političare. Ja sam uvjeren za plemenite da će oni stati iza ovako plemenitih ciljeva i da će pogurati tu moralnu podršku. Konkretno religije imaju fantastične institucije, organizaciju na terenu. Prisutnost na terenu religijske strukture i te kako može iskoristiti za ove projekte. Mi teolozi vas tu možemo savjetovati.

Drago Pilsel: Hvala lijepa fra Ivo. Vrlo konkretan prijedlog. Ajmo pokušati da budemo manje ratoborni, a više konstruktivni. Otac Vanja.

Vanja Jovanović: Ja ću pokušati biti konkretan. Imam ovdje nekakav prijedlog nacrtan iz maja 2010. mislim da je to taj. Nije. Ovi ciljevi koje ste pročitali su tu. Ono što želim reći u pobrojavanju ovih ciljeva ovde... Mi uporno govorimo istina. Šta je istina? Ovde u ciljevima nema istine, imaju činjenice i mislim da je to bitna i suštinska razlika. Teško ćemo mi do istine doći. Za bilo kakvu vrstu istine treba jedna emotivna distanca za koju mislim da mi nismo u ovom trenutku sposobni, a istina podrazumjeva mnogo dalji otklon. Što sam ja shvatio, ispravite

me, da REKOM radi na utvrđivanju činjenica. Te činjenice će dovesti, dati, polučiti nekakve rezultate istine, neistine... Ja sam tako shvatio i kroz to ćemo imati pomirenje. Bitno je to čuti. Mi smo se suviše bavili istinom. Od početka rata do sada mi se bavimo istinom, koja nije istina. Definitivno svak ima svoju istinu i potenciranjem na istini mislim da se mogu mnoga vrata zatvoriti. U okviru ciljeva REKOM-a dalje sam pronašao, to je ovde član 21. U pitanju je dakle, pored utvrđivanja činjenica o ratnim zločinima 91. i kaže se bavi se političkim i socijalnim okolnostima u periodu 01. januara 1980. o okolnostima u kojima je rat nastao. Hoće to bit' činjenice, hoće to bit' traženje istine, ili će to bit' definisanje. To je nešto što mi nije jasno. Nije mi jasno izdefinisano, volio bih to znati zato što se iz pojma država ugovornica, pretpostavljam da je to neki ugovor s državom definiše, na koji će način REKOM funkcionisati u odnosu na ljude koji daju izjave ili uopšte način funkcionisanja. Šta je to država ugovornica i šta bi po mišljenju REKOM-a trebale biti obaveze osim ovde navedenih ili su to recimo ove koje su navedene u samom Statutu. Još mi je nešto zapelo za oko, a to je upućivanje poziva i zahtjeva. **Dakle REKOM sebi daje mogućnost da nekoga pozove, da da izjavu, javno svjedočenje itd. Naravno, REKOM ima ovlašćenje da upućuje pozive. Možda ne treba, možda je izlišno, ali ja bih tu dao mogućnost žrtvi da kaže neću da svjedočim. Ne znam šta je ovdje sankcija. Jel' to sad zavisi od ovog ugovora, međudržavnih ugovora, kako će se to regulisati? REKOM nema sankcije, pretpostavljam da ne može niko ga natjerati da svjedoči.** Sad ispada da podržavam REKOM. Ne mislim na to, ali mislim da to može biti, da možemo na taj način uskratiti pravo i slobodu čovjeka da kaže neću, ne želim da svjedočim, muka mi je više od tog svjedočenja. Prosto ne želim. Još dvije stvari i neću više dužiti. Jedna je žrtve imaju ime, da. **Žrtva ima ime i prezime i REKOM, ili bilo koja druga organizacija, koja se time bavi treba napraviti popis. Takođe je bitno da ime i prezime ima žrtvu. I tu treba takođe jedan mehanizam uspostaviti da to ime i prezime zaista ima konkretnu žrtvu.** Bojim se da je tu isto mogućnost velikih manipulacija pogotovo u tako jednom ogrmonom procesu koji vi želite uraditi. Mislim da smo mi u Bosni svjedoci tih manipulacija. Pretpostavljam da će i šire biti tih manipulacija. Pitanje da li reći ime počinitelja zločina, nešto što mi je ostalo u ušima i o čemu sam dugo razmišljao. Slušao sam razne ispovijesti. Jedna od najbitnijih ostala mi je u glavi. Jedan stari jevrejin iz Sarajeva je rekao; Znaš taj i taj je u II svjetskom ratu pobio svu moju familiju i on je dalje nastavio živjeti. I dalje živi, i dalje radi i u onom komunizmu i u onom ratu i u ovom ratu itd. Prosto sam imao potrebu da svima kažem da je taj čovjek ubio porodicu ovoga čovjeka. **Nekako u većem proceduralnom smislu mislim da bi trebalo reći ime, jer neće sud obuhvatiti sve.** Ovo možda nije hrišćanski, jer mi ne kažnjavamo čovjeka nego zlo u čovjeku, i djelo u čovjeku, međutim bojim se da mnogi poprilično slobodno prođu i slobodno nastave život. Eto ne bi dužio.

Drago Pilsel: Puno pitanja za Natašu. Hoćeš na sve odgovoriti?

Nataša Kandić: Da pokušam. Otac Vanja je pomenuo nešto što je i otac Boško rekao, a to je da da se počiniocima moraju baviti sudovi, koji će to najbolje uraditi. Pa ja bih samo skrenula pažnju da pogledate koliko traje jedan sudski proces. Nema ni jednog suđenja koje traje kraće od dve godine. Prema nekim procenama, na osnovu trajanja suđenja pred Haškim tribunalom i

pred nacionalnim sudovima, do 2025, godine neće biti više od 800 do 1.000 optuženih i osuđenih za ratne zločine. To su kapaciteti sudova. Zato je dobro što će ova komisija biti fokusirana na žrtve. Mi ćemo preko žrtava i njihovih iskustava saznati mnoge činjenice, koje će govoriti o počinjenim zločinima, ali nažalost mnogi neće biti procesuirani. To je realnost i o tome treba trezveno razgovarati, a ne misliti da su sudovi svemoćni. Što se tiče dileme „činjenice ili istina“, ja mislim da smo svesni da svako ima svoju istinu, da svako društvo, svaki narod, svaka grupa ima svoju istinu i da niko, ni jedna grupa historičara, sociologa nije uspela od tih istina da napravi jednu istinu. Prema tome, te istine će ostati, niko u njih ne može dirati, ali drugo je ono o čemu mi govorimo. Mi govorimo, kao što je dobro primetio otac Vanja, o činjenicama. Ne samo o činjenicama o počinjenim ratnim zločinima, znači konkretnim događajima, nego i o činjenicama o izbijanju rata, oružanih sukoba ili o činjenicama koje su vezane za posledice. To su društvene i političke okolnosti, ali takođe na nivou činjenica. Što se tiče počinilaca, objavljivanja njihovih imena, ja potpuno razumem šta kaže otac Vanja, ali treba da ostavimo da se o tome iskristališe stav onih koji učestvuju u ovom procesu.

Glas iz sale: Bilo je pitanje da žrtve mogu da odbiju da govore...

Nataša Kandić: Osnovni princip je da žrtve svedoče dobrovoljno. One imaju pravo da kažu ono što vi kažete, da im je dosta, da ne žele, ali važno je i na to mi računamo, da i verske zajednice, crkve mogu da pomognu u pridobijanju žrtava da govore. Zato što brojne žrtve ne govore iz straha. Žrtve ne govore zbog zamora, koji je nastao zato što im nije pristupljeno sa potrebnom pažnjom, koju su oni očekivali ili su toliko puta pitani da to nije dovelo do vraćanja njihovog dostojanstva. To znači da računamo da je pridobijanje žrtava da govore važno, ali dobrovoljnost kao osnovni princip ostaje.

Drago Pilsel: Hvala Nataši. Sad će nas pozdraviti... Ne, prvo ću dat riječ ocu Jakovu iz Vojvodine. Zaboravio sam vašu župu, recite nam.

Jakob Pfeifer: Odžaci i Apatin. Spomenuto je više puta da crkva ili crkve imaju veliki potencijal. Jeste. Jedan još dalje osim onog što je fra Marković rekao da imaju potencijal u političkim vezama, jer tako kaže da može da utječe iz različitih foruma. **Mislim da smo malo zaboravili da mi kao vjernici, a to je jedan od najvećih potencijala, što je otac Danilo govorio, možemo napraviti dobru klimu među vjernicima.** Kad nekuda idem ili nešto treba da uradim, onda mi obično kažemo ajde molite na tu nakanu. Molite za tu i tu stvar. I mislim da je tu sasvim konkretna s naše strane. Ja uvijek polazim od toga da angažiramo svoje vjernike da mole Boga za ovu stvar. To je jedno. To je već spomenuo na početku gospodin Tucić, dakle molitvu koji mnogi od nas znamo i obični vjernici znaju. Ja još isto vjerujem u moć molitve, tako da još sigurno mislim da je to jedno veliko oružje u ovom smislu. Druga stvar je jevanđelje. Ono ima, Isus nas uči tu velikim idealima, tako da kažem. I na kraju krajeva osim što kaže ljubi bližnjega svoga, on kaže ljubi neprijatelja svoga, pa onda što god učiniš jednome od ove najmanje braće, meni si učinio. To su citati od kojih ja kao kršćanin, vjernik, ja kao vjernik ne smem odstupat. Ako se priznajem to što jesam, ja moram tako činit. Tu nema više dileme. I još jednu stvar što bi

rekli da se ovdje puno puta spominjala. Istina, svako ima svoju istinu ili svaka ličnost ili svaki narod itd. Da, ali da li je to prava istina? Koja je prava istina, pa Božja istina je prava istina. Slabi smo ljudi... Imamo emocije itd, iz određenih razloga držimo svoju istinu ali kad bi se držali Božje istine onda bi mnoge stvari išle drugačije. Sigurno zašto smo učeni da molimo, da se obraćamo Svevišnjem. Svako na svoj način radi toga što sam kao čovjek slab. I Bog mi je omogućio da njega zamolim da mi dadne snage. Ja eto obećavam u tom smislu da ću moje vjernike animirati u te svrhe.

Drago Pilsel. Pozdraviće nas otac Anton Rojc, koji je došao iz Ljubljane.

Anton Rojc: Hvala lijepo. Najprije zahvaljujem onima koji su mi poslali poziv za ovaj skup. I moram reći da je ovaj naš susret danas mnogo, mnogo dublji i lepši nego zadnji u Beogradu. Svi koji ste bili u Beogradu znate da možete danas reći napredovali smo nešto, ne samo u tom shvaćanju nego u našem trudu da bi mogli nešto postići na tom području. Eto prije malo vremena je u Ljubljani izašla jedna knjiga u prevodu Molitva i post mirnija svet, jednog protestantskog američkog pastora. I u toj knjizi se kaže kako su poznati američki predsednici preporučivali molitvu i post u ono teško vreme, kad je ta država tek počela da živi. I Kongres je primio te inicijative i tako su bili praznici molitve i posta. Eto siguran sam i pridružujem se ocu koji je prije mene govorio, da je sigurno da verske zajednice mogu pomoći na tom području. Ako je čitav svet molitva i post, onda vjerovatno bi ovaj naš Balkan mogao promeniti sve to koliko je samostana, manastira, kuća koje se mole, mogli bi nešto na tom području napraviti. Eto ja živim u Ljubljani sasvim blizu Parlamenta. I naši vjernici, jako se čuje kad nekad kažem tamo na propovjedaonici evo malo se pomolimo za našu braću, komšije tamo koji pripremaju zakone. Pa gledaju, pa znate da su potrebne molitve, pa to nisu naši, nisu naši ali i za nas rade, verovatno. Tako bi vjerovatno na svim tim područjima više trebalo misliti na tu molitvu. Da sam ovo počeo govorit potakla me gospođa kad je na početku rekla da bi mi našim propovjedima i svim našim djelatnostima nešto napravili, a na zadnjem susretu je gospođa Ajzenkol, tu pokraj mene govorila isto o molitvi. Ja mislim da bi ovaj skup, kad se već tiče vjerskih zajednica mogli o tome razmišljati, nešto uraditi za svu tu našu braću na tom području. Mi Slovenci, znate da se zadnje vreme bavimo još posebnim stvarima, žrtvama II svjetskog rata. Sad smo otkrili preko 400 novih sakrivenih grobnica, a unutra nisu samo naši Slovenci, nego i Hrvati i Srbi, Crnogorci. Mnogo ih ima tu i sad treba mnogo napraviti da bi došli do ovakvih osjećaja kako smo ih izrazili danas na tom skupu. Hvala.

Drago Pilsel: Hvala oče Antone, a sada će Marijana Ajzenkol.

Marijana Ajzenkol; Ja još jednom da pozdravim ceo skup, organizatore i da se zahvalim zaista svima koji su došli i bili spremni da odvoje vreme, misli i veru u ovo što radimo. Potpuno se slažem i podržavam i ne znam koju reč da kažem pošto sam čovek, žena pa me emocije obuzimaju. Mislim da je jako važno vlastito zalaganje, a vernik ima molitvu kao oružje i oruđe za to. Da tačno je i hvala što ste se setili. U Beogradu sam predložila da to bude molitva, naš

vernički način kako doprinosimo, kako podržavamo Inicijativu REKOM-a, s tim što bih ja još dodala osim molitve za žrtve nužno je da se molimo i za počinitelje zločina.

Pilsel: Izvolite...

Boško Tošović: Pošto se niko ne javlja, da ja iskoristim. Dopala mi se ta distinkcija između istine i činjenica. Prikupljanje činjenica to je jedan mukotrpan posao i vrlo važan posao. Važna je ta atmosfera da se o tome razgovara. Da se svak suoči sa svojim nedjelima, svaki narod. To je jako važno da se razvije svijest da to samom tebi nije dobro. Zašto činjenice? Recimo, kad vidite nešto može bit sporno. Evo konkretno, Srebrenica je neki simbol rata u Bosni i Hercegovini. Može biti da su neke stvari sporne, što su neke glave jeftinije, neke skuplje. Što se nisu neki našli tu, jesu...Okolo broja stradalih, da li se neki pojavljuju tamo napisani, a živi su, koliko je to itd. Ali kad vidite postojanje sekundarnih grobnica, to je činjenica. Sekundarna, znači druga. Ne može se negirat, ne možeš reć nije to bilo, ako sekundarna grobnica to posredno kaže, govori da se to htjelo skrit, jel tako. Ili da se tako ustanovi na mnogim, ali zašto je sad važno ovo. Evo jedan mali primjer. Desi se saobraćajni udes. Stradaju žena, dijete, izlome noge, , otac porodice itd..Sad vi možete govorit o konkretnim uzrocima, znači klizav put, prekoračena brzina, alkohol, krivina, ko je kome sjeko, ko je šta prešo, itd...Ali posle te tragedije čovek se zapita što se to njima desilo. Ali to pitanje je dublje pitanje. Nije to što je bio klizav put i neposredni uslovi za to, već otkud oni tu, što ih to zlo nije mimoišlo, što se to desilo, kako...?. Znači postojali su neki dublji razlozi, neki dublji uzroci zašto se oni nisu tu nekako mimoišli pa da kažu vidi sreće, mogli smo svi izgubit glavu, a kako se mimoiđosmo u tom momentu. Ti razlozi nas vode na ovaj moralni teren. Pričamo isti jezik, svi smo, što se to desi da se mi tako iskoljemo. Išli smo u isti razred, istu školu, šalili se, evo družimo se poslije toga. Šta je to što mi nismo prepoznali pa nas je dovelo do ovoga. E onda ćemo doć na teren i o tome pričajuć, dakle kako smo mi to ušli u određenu zajednicu. Dakle,napravili smo jedan okvir, jednu državu Jugoslaviju. Šta je uticalo na to, šta nije bilo dobro u tome. Zašto je to važno. Sad kad govorimo o uzrocima rata itd, znači i ovo što je fra Ivo rekao da to seže duboko. Tačno je da seže duboko, ali treba o tome pričati. Ali nemoj da nametnemo sada nekome okov da kaže, REKOM je rekao to je tumačenje i mi smo svi pristali. To je proces jedan da se do toga dođe, ali je važno da svaki narod i pojedinac shvati razliku jer će se tebi to desiti. Zašto je to važno. Da se ne desi to tvom djetetu. Ne rađamo mi djecu da ih sutra pošaljemo da ratuju, većnjima želimo nešto dobro i najljepše što je. Zato čovjek mora da kaže što se nama desilo pogrom ovakav, pogrom onakav, da li je na dobar način napravljena određena zajednica. Evo da li se moglo nešto drugačije, da li je to bilo plodno tlo za nešto što će se kasnije desiti, odnosno da u nečemu mi sami vidimo šta se moglo uraditi a da mi ne dođemo u tu situaciju da se to uradi.

Drago Pilsel: Hvala lijepa. Otac Andrija.

Andrija Kopilović: Samo kratko bih intervenirao. Naime, naslov našeg današnjega susreta je uloga vjerskih zajednica i crkava u pomirenju. Danas je dosta toga rećeno i mislim da je jasno o ciljevima REKOM-a, o opravdanosti, o potrebi, o metodici, o radu itd, imam dojam da nas tek

čeka proces, jedna suradnja, a da nas nakon svega još čeka suradnja. Prema tome REKOM je jedan projekat, vrlo jak, snažan, potreban i mislim da zato i okuplja i vjerske zajednice i crkve, jer vidi korisnost i moguću suradnju. Ono što mi osećamo danas, bar ja osjećam, a to je proces nakon svega pomirenja, jer konačno to mora bit cilj ciljeva da se stvara bolje društvo. Prema tome mislim da će tek trebati produbljivati suradnju itd, poučeni iskustvom kojeg smo sada svjedoci i daj bože da se svi ti procesi polako događaju i svi ti zadaci dovrše i nekako dovedu do kakvog takvog optimuma, ali nakon toga ono što je otac iz manastira rekao da pred nama stoji stvarati jednu duhovnost, živiti sa duhovnom stvarnošću u duhu pomirenja, pa i oprostjenja što je otac Jakob rekao. Ja ne mogu biti vjernik ako ne praštam. Prema tome vrlo je važno ulogu crkve vidjeti u tome da se uključuju u tokove, koji će pomoći društvu cijelom.

Živica Tucić: Pre par mjeseci, ako ne i pola godine ruski mitropolit Volokolamski i Ilarion Alfejev, koji će biti budući patrijarh (Rusi obično i znaju ko je budući, i to je možda i dobro).govorio je na osvećenju nemačkog vojnog groblja sa par hiljada grobova, kod Smolenska. On je tu izneo jedno zanimljivo, pravoslavno stanovište o svima koji počivaju u zemlji. Znači Bog je sudija. Tu leže vojnici koji su prisilno mobilisani, morali su da idu na front. Ko zna ko, sa kakvim emocijama, da li je morao i u kojoj meri. u smrti, u zemlji su svi jednaki i molimo se za njih. Mada je i lingvistički pitanje, šta znači nevinna žrtva. Šta je drugo, koje su druge žrtve, da li su one ne nevine i ko to konstatuje. Da li vojnik nije nevinna žrtva, a samo su nevinna žrtva stari ljudi, deca, žene. Zašto i muškarci nisu nevine žrtve ili starci? Uvek je to diskutabilno. Jednostavno, žrtva je žrtva, on je pokojni, on ne može više ništa da kaže, da se brani. Ja mislim da je velika uloga veroučitelja, Može učenik da upita veroučitelja a ko su baptisti. Odmah dobiti odgovor - jao pa to su sektaši, nemojte ni pominjati. Ili, ko su muslimani? Pa evo džihadisti svakodnevno šalju neke bombe i dižu crkve u Bagdadu u vazduh... Znači veroučitelji treba da budu u stanju da objasne šta je šta i da ne budu izvor dezinformacije, tako da budu poštovani. Ja ne znam koliko, ne upotrebljavam taj izraz avramovske religije, mada nije nepodesan. Znači, veroučitelji treba da više imaju neke susrete i forume o svih verskih zajednica. To je jako važno, jer mi stvaramo nova pokoljenja i kod njih unosimo informacije da onaj drugi koji drugačije veruje, koji ima drugačiji praznik, da nije manje vredan, da nije nedostojan našeg druženja i pažnje. To je jako veliko pitanje i nisam siguran da su veroučitelji u naovim prostorima dovoljno edukovani. Isto i udžbenici veronauke i istorije, ali mislim da se na tome radi, to je ono važno. Nije lepo reći i ne bih tako rekao - šta je bilo, bilo je. Dajte da radimo da se to ne ponovi. Naravno da istražimo i da pomognemo šta je bilo, da razjasnimo. To obeležavanje grobova i imena to je novijeg datuma. Znači imate nekadašnje velike bitke i nikada se nije inzistiralo na tome da se zna ime pogunlih. Bilo je tih velikih grobnica u ranijim vekovima. To je dobro ako se može konstatovati, pisati, ali ima puno tih slučajeva kada je to nemoguće. Tako da i kada znamo da negde leži 500 žrtava, nije najvažnije ustanoviti njihova imena. Ali uvek je bolje da ne mislimo da nije potrebno, ali ne po svaku cenu. Imamo iz II svetskog rata ili iz ranijih bitaka, mi ne znamo Čele kule u Nišu,.. Ipak, jedna molitva za pokoj duši i da Bog bude sudija i to je prejaka reč. Nije to u pravom smislu sudija, ali već u tom kontekstu. On će proceniti svačija dela i nedela, tako da moramo da se pobrinemo da oni koji su

stradali, svi imaju grobna mesta. Takođe, oni koji su činili zločine i oni koji su bili na nekoj drugoj strani. Imamo i danas protivljenje da se stvori neko nemačko, ili ne znam ni ja čije vojno groblje ili civilne žrtve Nemaca, koji su ubijeni, na primer, u Vojvodini. Nastradali, pa se sumnja da među njima ima i neki zločinac. Pa ako i jeste i on ima pravo da ima grobno mesto. Znači da ne preuzimamo mi ulogu nebeskog tvorca. U njegovim rukama je bio naš život, i u njegovim rukama je i konačan sud ili presuda o nekome. Hvala.

Amra Pandžo: Teško mi je slušati mog prijatelja Boška kad ovako govori. Teško je danas bit u svim našim pozicijama, teško mi je razumijevati stvari na način, kako je rekao otac Vanja da se stvari događaju. Da je zlo u čovjeku, a da je čovjek neko ko je jednostavno u iskušenju od Boga dragoga. Ne da ja zalazim u Božje, razmišljam o tome zašto se desilo ono što se desilo. Mislim da je to potpuni ulazak u sferu nečega što ja ne mogu odrediti. Mislim da je veoma važno da razdvojimo ta dva plana; metafizički, kad govorimo o tome, i o konkretnim okolnostima o nečemu što se događa. To je dakle nešto, želim da gledam iza te prepreke, iza tih rečenica koje me bole jer znam da je danas teško bit u Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Meni bi bilo jako teško. Teško je bit dio naroda nad kojim je izvršen genocid, isto tako. Svi mi nosimo svoje terete, a ipak smo došli ovdje da razgovaramo i hvala Bogu. Pa i otac Danilo... već sam čila za njega. Želim da ga pozdravim u sastavljanju ljudi, pa ima nas raznih. Ono što je važno, što želim reći; prvo da kažem vjerskim zajednicama i crkvama da treba da izađemo iz svojih margina i ako nismo dio javne scene, nismo dio demokratskog društva. Ako želimo da ostanemo u njima, mi možemo zadržati svoj svet i u našim vjerskim ustanovama, ali i u javnom prostoru, u civilnom društvu.

Mi moramo misliti o terminologiji. Moramo misliti o tome kako razgovaramo. Ja ovde mogu da počnem da koristim svoj, svi ovdje možemo da koristimo svoj način izražavanja. Ali, ako želimo da razgovaramo, mi se moramo složiti da ta javna terminologija bude zajednička, i da ona koja je dakle u sferi civilnog društva. Ako kažemo nešto jel' to božanska istina, jel' to istina koje je utvrđivanje činjenica? Mi znamo, ako ja srušim mikrofon, istina je da je pao mikrofon, nije istina da je pala čaša. To je ona istina o kojoj mi govorimo. Svi mi **to znamo dobro, ali je pitanje koliko hoćemo da prihvatimo ono što su činjenice, što su okolnosti. Znači moramo voditi računa da se ne krijemo iza svojih terminologija i da budemo otvoreni i demokratični partneri u civilnim inicijativama. Da imamo što mi muslimani kažemo dobar nijet, da imamo dobru namjeru kad izađemo** da razgovaramo.. S te strane mi je drago što je Boško podijelio neke svoje nedoumice. Neka pita, treba da bude prostora za odgovore. Hajde da razmišljamo o tome na koji način razgovaramo jedni s drugima, jer na kraju uzimamo i vrijeme, a nama sve jasno. **Znači, ta istina o kojoj govorimo će biti ograničena, ljudska i baziraće se na činjenicama.** Nije mi jasno o kakvoj onda istini vi govorite, čega se vi bojite. U čemu je problem?

Boško Tošović: Pa ja ne govorim o istini. Ja upravo govorim da mi ne tražimo istinu, nego činjenice.

Amra Pandžo: Kakva je razlika?

Boško Tošović: Pa razlika je drastična da sad ne ulazimo...

Radivoje Kostadinović: Otac Vanja postavio je pitanje iz Statuta, dio treći, član 11, stav 1..., svi organi vlasti u državama ugovornicama dužne su da sarađuju s komisijom. Koje su to države ugovornice i koji je mehanizam privole?

Drago Pilsel: To je za gospođu Natašu, to je njoj postavljeno pitanje, ali nismo dobili odgovor.

Nataša Kandić: Kada piše države ugovornice misli se na sve države nastale na prostoru SFRJ. Do kraja podnošenja ili do kraja konsultativnog procesa, mi kao koalicija treba da se obratimo državama u vezi sa činjenicom da Srbija i BiH ne priznaju Kosovo. Mi smatramo da REKOM nema smisla bez Kosova. I mi tražimo da Srbija i Bosna i Hercegovina nađu rešenje za to, i, budući da imamo vrlo veliku podršku od predsednika Srbije, računamo da će biti nađeno rešenje i da će se termin „države ugovornice“ odnositi na sve zemlje koje su nastale na teritoriji nekadašnje SFRJ.

Radivoje Kostadinović: Ali imamo termin dužne su. Koji je mehanizam privole?

Nataša Kandić: REKOM nije nevladina organizacija. To će biti međudržavni projekat, koji će nastati na osnovu međudržavnog ugovora, ali taj međudržavni ugovor i odnos država prema REKOM-u će biti regulisan postojećim zakonskim propisima. Znači države se obavezuju da obezbede delotvorno delovanje REKOM-a u skladu sa zakonskim propisima, jedino ograničenje će biti da neće smeti da krše zakonske propise koji regulišu tajnost podataka.

Drago Pilsel: Zadovoljni?

Radivoje Kostadinović: Da, da, hvala.

Dželil Seliji: Dobar dan, srdačno vas pozdravljam kao predsednik Islamske zajednice Slovenije. Moje ime je Dželil Seliji. U Sarajevo sam došao prvi put 1996. godine. Otac je hteo da studiram Fakultet islamskih nauka, upisao sam ga. Paralelno sam diplomirao i Fakultet političkih nauka u Sarajevu. Napustio sam duhovni red. Nema više ovu ahmediju časnu Pozdravljam sve ove duhovnike što su ovde. Ja sam našao jedan moralni dualizam u sebi. Video sam da je čovek sam svetovoljan, poslovan, za biznis, za akcije, za nova radna mjesta i to sam i ja sam i dan danas poslovan čovjek u Sloveniji. Što bi rekao naš vjerski poglavar muftija Dželil, ti se nikad nećeš moći odrezati od islamskog vjerskog kruga jer si u srcu vjernik. I hoćeš da pomogneš ljudima i vjerujte mi zbog toga sam danas tu. Mnogo poslova sam napustio i došao da čujem, i prvi put sam saznajem za Inicijativu za REKOM. To je jedna krasna inicijativa. Dozvoliću sebo da čestitam gospođi Dženani Karup, koja je isto organizatorica ovdje, gospođi Nataši Kandić, magistru Dragu Pilselu, što krasno vodi i ostalim učesnicima. Ja sam fasciniram. To je dobra volja, to je kad okrenemo list prema bolje. Znači u Sloveniji prije pet, šest godina, sedam tu imamo i našeg duhovnika i kad ste govorili islam... To je tamo negdje na margini. Danas više nije tako. Danas kad su svečani dani, otvaranja zovemo diplomate, predsednike država zovemo.

Radi se na Islamskom kulturnom centru koji će koštati milione. Zoran Janković, kao gradonačelnik Ljubljane aktivno dolazi. Radimo moderne molilice gdje su *touch screens* [ekrani osjetljivi na dodir], multimedijски prostor, imamo dan otvorenih vrata. Znači, moramo biti otvoreni iz srca, ne kamuflirani. Ja kao jedan musliman. vjerujte mi, idem u kršćansku crkvu, idem u židovsku sinagogu, jako mi je lijepo... Ništa mi nije slabo. Idem redovno, borim se i radim na instituciji kozmopolitizma, svetovljanstva, u eri informacijske revolucije, u eri kibernetike, u eri nanotehnologije u eri gdje se svi poslovi zaršavaju click-om. Mislim da je suviše govoriti o nekim stvarima, koje su retrogradne i gdje imaju neku reminiscenciju pasivnog ambijenta. Biću kratak. Molim vas samo to mi dozolite. Ako bismo išli u povijest, znate šta je Hitler napravio...? Iza toga je bila teologija mesijanstva. On je vjerovao da je nordijsko-germansku naciju Bog obogoslovio i zato je to tako sve počelo. To su ogromne teme. Teme na koje mogu da se pišu doktorske disertacije. Ali šta je nama tu bitno? To je da mi iskreno otvorimo naša srca. Svi smo krvavi ispod kože. Svi imamo iste potrebe, svi smo ljudi, iz srca treba jedno drugom gledati u oči i čestitati. Vidite, jako se lepo disktovalo o tima temama, istina..., šta je činjenica? Znači, istina se može interpretirati na više načina. Svaki će istinu na svoj način komentirati. Zato ja, kao musliman, vjerujem u tu univerzalnu transcidentalnu dimenziju religije. Bog je jedan, ali su različite religije. Zato što je to apsolutna kategorije i svaka religija je instrument za sebe. To je različitost u jedinstvu. Tu moramo biti jaki. REKOM, ta inicijativa koju iz srca podržavam, i to ću prenijeti u Sloveniji našem poglavaru doktoru Nedžedu Grabusu. I vjerujte mi dragi prijatelji putevi ne postoje, oni nastaju prvim korakom. Nema čovjek u životu šta ne može doseći, nema. Samo treba da želi. Odlučan, sistematičan i iskren i sve se može rešiti. To bi vam samo iz srca prenio. Počašćen sam što sam među vama i vjerujte da vam želim sve najbolje. Šta god ćete kao Inicijativa REKOM rješavati sa Slovenijom, tu smo mi. Ja sam i u Gradskom savjetu u Izoli, savjetnik gradonačelnika. Znae musliman. To je bilo prije nemoguće.. Pa sve je moguće, a Slovenci su krasan narod, trebate na lep način komunicirati sa njima. Treba sa svakim. Zašto imati neki etnonacionalni pristup, pa to su prevaziđene teme. To je film, koji se ne vrti više. Ajmo dalje... Ljudi su gladni, ljudi traže posao, ljudi treba da rade. Novu dimenziju tom treba dati, nova radna mjesta, nove projekte i dalje idemo. Hvala lijepa.

Drago Pilsel: Bili ste jako dobri. Glasat ćemo za vas, ako budete kandidat za predsjednika. Gospodine muftija da li ste se vi javili?

Muamer Zukorlić; Da, javio sam se, ali moj prijatelj iz Slovenije je tako lijepo pričao da sad ne znam da li ću moći da taj kurs održim, pogotovo što me bije glas da sam previše direktan, ali probaću kratko. Mislim da je ova rasprava na relaciji istine i činjenice suviše u ovoj mjeri, previše joj je prostora dato. Ona je marginalna u pogledu suštine. Istina, svakako se može razlagati. **Mislim da bi trebalo biti jasno da ovdje korišćenje pojma istina apsolutno nema filozofsku dimenziju, već onu najjednostavniju upotrebnu, koju svi jednako razumijemo i to je zapravo ono što svi znamo da proizilazi iz činjenica.** Dakle, informacija ili tvrdnja, koja treba da se nasloni na činjenicama, jeste ta istina o kojoj govorimo, i u krajnjoj istanci istina kao ideal. A svi ideali imaju jedno zajedničko, a to je da su neostvarivi. Ali ih to zapravo čini moćnim, jer

nas tjeraju da se borimo za te ideale i predstavljaju tu snagu i taj motor da nikada ne odustanemo. Iz tog razloga sam ja podvlačio istinu i ostajem dosledan da treba upravo da se borimo za istinu, a mislim da ovo jedno drugo ne isključuje, istinu koja će se u svoj svojoj ljudskoj relativnosti nasloniti na činjenice. Još jednu stvar želim istaći. Mislim da prije nego što smo bilo što rekli danas ovdje kada su u pitanju crkve i vjerske zajednice mogli smo zaključiti koliko je koja crkva i vjerska zajednica zainteresirana za ovu temu po samom nivou predavljanja prisutnih ljudi danas ovdje. I treću stvar koju želim takođe naglasiti, može se razumjeti kao sugestija predstavnicima Srpske pravoslavne crkve, iako računam da oni ne očekuju od mene bilo kaku sugestiju. Ali mislim da nije dobro za samu SPC. Ako se sa ovoliko istaknute rezerve izdvaja prije nego što je bilo što počelo, nameće se pitanje kod svih prisutnih ovdje, dajem sebi za pravo da tako kažem, zašto se onda SPC boji ove priče. Mislim da nema razloga da se boji. Ako smo se saglasili o principima, saglasili smo se o osnovnim stvarima. Ja imam ideološke rezerve prema mnogim stavovima protagonista ove ideje. Zna to gospođa Kandić, i to nije nikakav problem. Mi imamo razlike ideološke, duhovne, itd., to je sasvim normalno. I čak ne moram imati ni puno povjerenje u tu komisiju, i to imam pravo zadržati, ali ja neću sumnjati u to u naslovu. Ja ću u naslovu dati povjerenje, onda zadržati pravo da sve što mi se ne bude sviđalo kažem. Mislim da je to taj relativni odnos ali koji bi trebalo ovdje preferirati, jer mislim da je samo zbog previše diskusija koje po meni nisu baš od suštinskoga značaja, sad se može steći dojam da je nekako Srpska pravoslavna crkva protiv ovoga, a da sve ostale crkve su za ovo. Ja mislim da nema razloga za to i nemoj da mi se zamjeri opet na direktnosti. Hvala vam.

Drago Pilsel: Sad ćemo zakuhati stvar, daćemo vam riječ, ali poštujemo neki red. Marko.

Marko Antonio Brkić: Dobar dan svima, ja sam Marko Antonio Brkić direktor Međulegijskog instituta u Bosni i Hercegovini. Meni se čini takođe važnim ono što je Ivo Marković rekao danas. Ako ne postoji unutarnja energija koja vodi ka ciljevima koje trebamo realizirati da bi projekt uspio, onda sve što je sa strane nametnuto ili pod pritiskom ili globalizacije, kako je rekao, ili zbog bilo kojeg drugog pritiska i obvezi prema zajednici ili poglavaru..., onda je to gotovo bezvrijedno. A da bismo postigli da se sve više ljudi mobilizira, meni se čini iznimno važnim, postoje istraživanja koje je tražilo odgovor na pitanje koliki je kapacitet za odgoj, za pomirenje izgradnju stavova prema nasilju odnosno ne nasilju kroz sadržaj školskog veronauka. I nažalost rezultati su više nego porazni, gotovo nikakvi. Dakle u taj programirani deo djelovanja, gde čak ne mora biti ni suradnja, tu može svaka zajednica za sebe uraditi u svoj kurikulum, jer veronauka usadi, ugradi da generacije koje dolaze preuzimaju ove vrednosti oko kojih se mi danas sukobljavamo. Meni se čini da je to jedna od vrednih stvari važnih da bi se u tom principu na tom tragu moglo možda više surađivati, da se na tom specijalističkom, odgajaju generacije nove koje dolaze koje će preuzimati te vrednosti da rezultat toga bude činjenica. Ja se sećam da sam u školi učio da je u Jasenovcu pobijeno sedamsto tisuća ljudi i da bi dobio peticu iz istorije, tada kod profesorice Zilke, ja sam morao taj podatak izneti. Sad se pokazalo da možda nije baš tako, da je drugačije. Ovo sam uzeo kao paradigmu. Za odgoj za pomirenje, odgoj da se bude otvoren

za pomirenje, je nešto na čemu bi ako se ove činjenice ne iskoriste za to mislim da će propast projekat. To je moje mišljenje, hvala.

Drago Pilsel: Hvala lepo Marko, sada će gospodin muftija platiti cijelu svoju izravnost, imamo dvije replike.

Vanja Jovanović: Ma neće, gospodin muftija je ponovo ujedinio Srbe, šalim se ja sam prvenstveno pravoslavac, pa sam onda nacionalno opredeljen. Što se tiče podrške ili ne podrške REKOM-u, ili ne dati podršku koliko vidim tako da mi učestvujemo u radu, evo tu je gospođa Kandić, to se da vidjeti po internetu, ono što sam ja izneo su nekakva moja slobodna lična razmišljanja, jer ja sam Bosanac. Dakle, nisam došao ni od kud, pripadam i sveštenik sam Srpske pravoslavne crkve, a vijekovima potičem iz Bosne i želim izneti svoje stavove, ništa drugačije nisam shvatio ni kad je u pitanju i Islamska zajednica. Jer muftija Smajić je iznio da će Rijaset podržati REKOM ako, pa je postavio uslove, a vi ste opet iz Srbije svesrdno to prihvatili. Tako da mislim da niko i ne očekuje od nas da mi kažemo da smo za to. Mi idemo u to, mislim da svi još uvek promišljamo, ispravite me ako se varam, promišljamo nešto što još nije skroz definisano. Ja uporno fatam, letim i kao mali kolibri ispred očiju, svi ti ciljevi i svo to pokušavam da skupim na jedno mjesto. Ali suštinski, ono što jeste bitno načelno jesmo da se ne zaboravi nijedna žrtva, načelno jesmo ne samo i životno da ne može da se dijeli bol ovoga i da s tim načinom idemo dalje. I ne lažem kad kažem da su različite istine i da nama trebaju činjenice, jer dosta nam je istina... hajte da vidimo činjenice i da ih iznesemo i da budemo iskreni. Što se tiče tog odnosa, mi smo pozvani na ovu konferenciju ne da se izjasnimo da li podržavamo ili ne podržavamo, nisam to pitanje vidio, zato i kažem neki svoj slobodan stav. Hvala.

Boško Tošović: Mogu ja da nastavim. Ja mislim tačno da određene rezerve su pokazale sve ja mislim da je to Vanja lepo primjetio. Šta sam ja htio reći, meni se lično sviđa vaš stil i to sve, volio bi da ste na našoj strani. Ja nisam sretan zato što to je podijela u Srbiji Islamske zajednice nisam sretan da to vidim. Znači što neko je možda i sretan. Neko je možda sretan jer kaže podijeli ih i lakše ti je sa njima zavadi pa vladaj i tako dalje. Ne znam jesam li bio jasan kada sam govorio, mi možemo na primer reći šta su to pouke, svježe su uspomene iz Drugog svetskog rata. Šta su to pouke. Mi možemo reći Hrvati su zli, oni su nas ubili i evo, kako Marko kaže ,ne možemo mi reći petsto hiljada, ko god kaže ispod petsto hiljada ili sedamsto hiljada taj će se odmah legitimisati, i tako dalje. Znači, to je nešto što je otvoreno za istoriju za nauku da se utvrde ti brojevi i ako to jeste. Recimo imamo podatak 19.432 deteta od jedne do četrnaest godina, imam podatak da su časne sestre katoličke bile tu koje su u tom logoru brinule se o toj deci, imam podatak da je bilo ukupno oko 33.000 dece, koja su mnogi usvojeni. Bogdan Petrić kažu da je jedan od te dece srpske usvojene iz logora Jasenovac. Znači, 500.000 pazite koja je to jedinica merenja na 100.000, jel tako. Može li to malo preciznije da se kaže. Ako smo mi svesni da dajemo pijetet svojim žrtvama, mi ne treba da se bojimo toga hoće li ih neko priznati ili neće, ali takođe treba da da kažemo sebi što se to nama desilo samo zato što su Hrvati sami po sebi zli i što nas mrze, kao takve ili zavist, ili ne znam čega. Znači, moramo reći kako je ta Jugoslavija, i ta zajednica ko je u nju ušao i s kojim razlogom, šta je od nje očekiva, o. S kakvim

pretpostavkama je u nju ušao, kako se osećao u toj državi, i vi morate onda da kažemo da li su Hrvati imali strah od srpske monarhije, od jugoslovenstva, od tog pretapanja. Nisu ni ustaše osamdeset posto hrvatskog naroda. I ni među ustašama nisu svi bili egzekutori. Znači treba ostaviti jedan prostor da samokritično sebi kažemo kakvu ćemo zajednicu, neka to bude Bosna i Hercegovina. Iz toga može da se izvede da istorija bude učiteljica, da se niko ne oseća manje slobodan u ovoj državi. Jer, ko bude ugnjetavan jer je u pitanju pritižen gnev, u Sandžaku pritižen gnev, koji će možda u nekim uslovima...

Drago Pilsel: Treba ostavljati prostor nadi i čudima. Kao što znate, ja dolazim iz Argentine, znate čime se bavio moj otac, jel ste čuli to? Bio je tjelohranitelj Ante Pavelića, a ja sam danas tu, gdje jesam, i to što jesam. Jesam li se promjenio što mislite? Ako sam kao dijete pjevao ustaške pjesme a danas osjećam vas pravoslavca brata, jesam li se promjenio? Dakle, treba se dogoditi čudo u nama, kao što je rekao prijatelj iz Slovenije, ajmo polako zaokružiti ovaj skup. Nataša ima potrebu nešto kazati.

Nataša Kandić: Ja bih pokušala da demistifikujem pitanje podrške. Zadatak Kolicije za REKOM jeste da pridobijamo podršku za ovu inicijativu. Kakvog drugog smisla ima da se sastajemo, da očekujemo da će države da formiraju komisiju ako nemamo taj cilj stalno u vidu. Kad god organizujemo prezentaciju, promociju, razgovor, ako pozivamo određene grupe, organizacije civilnog društva... imamo na umu pridobijanje podrške. I uvek vodimo računa o tome koju poruku šaljemo građanima, vernicima, političarima. Cenimo da je podrška verskih zajednica i crkava veoma važna upravo zbog uloge verskih zajednica i crkava u procesu pomirenja. Osim toga, vama ne priliči da učestvujete samo da bi ste se informisali, misim da treba aktivno da učestvujete u raspravi i stvaranju ambijenta za osnivanje REKOM-a.. Postoji internet za informisanje, što vi i koristite, ali imate i obavezu i ulogu u procesu pomirenja. Zbog toga mi vodimo računa o tome šta je vaša uloga, i zato vas pozivamo i uključujemo. I svakome ko je danas pažljivo slušao razgovor, jasno je da je preovladala jaka podrška ovoj inicijativi. Tačno je da smo mi imali ovde određene razlike. Kada je ispred Rijasetu govoreno, izneta su tri uslova, od kojih su neki potpuno legitimni. Tiču se međunarodnog sistema pravde i obaveze svake države da poštuje ono što međunarodne institucije zaključe. Ali ima nekih stvari za koje je REKOM ili Koalicija za REKOM nisu prava adresa. REKOM ne može da hapsi, REKOM-u niko ne daje nadležnost da hapsi Ratka Mladića. Postoje nadležni organi za to, hapse policije, postoje zakoni o tome. REKOM je institucija koju će stvoriti države. Polazimo od toga da one poštuju svoje međunarodne obaveze.

Inače, slušajući pažljivo sve učesnike, za mene će se ovaj skup završiti, ali neću biti sasvim sigurna šta je poruka oca Vanja, a šta oca Boška. Moraću da sednem i dobro razmislim kako bih došla do tih zaključaka i potpunog razumevanja. Ali, vrlo me ohrabruje vaš govor u prilog činjenica zato što je to središte, to je zajednički interes svih nas u Koaliciji za REKOM. Osim toga ja sam obavezna i dužna da kažem još jednu stvar. Mi pokretači Inicijative za REKOM, mislim na organizacije za ljudska prava, uspeli smo tokom rada na ovoj inicijativi da sve one koji učestvuju, a imaju različita stanovišta, različite istine, da povežemo oko jednog interesa...

oko činjenica o svim žrtvama rata. Sa nama u Koaliciji sede potpuno jednako i svi isto misle o ovoj inicijativi i albanske žrtve, i muslimanske žrtve, i srpske žrtve, i hrvatske žrtve, nema nikakvih problema da oni zajedno sede. Iz ugla ljudskih prava, nikada nismo pomislili da može da se dogodi da na našim skupovima neki ne mogu da sede jedni pored drugih. Ja sam danas bila u najkomplikovanijoj situaciji, otkad je ova inicijativa pokrenuta. Morala sa da zamolim predstavnika “nep priznate“ crkve da ne bude na skupu zato što je organizatorima i Koaliciji za REKOM ovaj skup važan zbog žrtava. Važno nam je bilo učešće Srpske pravoslavne crkve, važno nam je učešće Katoličke crkve, pre svega iz Bosne i Hercegovine, i poruka koja će biti poslata odavde vernicima. Dobrim delom, mislili smo na vernike i u Republici Srpskoj i da je učešće Srpske pravoslavne crkve i Katoličke crkve veoma, veoma važno. Naravno mislili smo da je očekivano da Islamska zajednica učestvuje, ali smo se plašili zbog Srpske pravoslavne crkve. Znači taj interes je preovladao i naveo nas na odluku da zamolimo predstavnika Crnogorske pravoslavne crkve da ne učestvuje na skupu. To je nama nametnuta ideološka situacija i mi smo se ni krivi ni dužni našli u toj situaciji. Još jednom da naglasim, ako srpske, albanske žrtve, Bošnjaci, Srbi, Hrvati mogu da sede zajedno i da kažu da to rade iz svog dubokog uverenja, da je potrebno zbog žrtava, onda molimo da to uvažite. I ja nikada više ne bih volela da sam u ovoj situaciji da nekome moram da kažem da ne treba da bude na skupu.

Drago Pilsel: Samo malo, samo malo vjerujte mi sad ćemo zakuhati stvar. Mislim da je svima jasno i meni bi bilo jako neugodno nisam sudjelovao u stvaranju liste pozvanih, ali meni bi bilo jako neugodno da nekoga pozovemo i da mu se kaže ne možete ući u dvoranu, iz bilo kog razloga. Dakle, ja vjerovatno moram kao moderator preuzeti dio odgovornosti za ovo što se dogodilo i ispričati se tom gospodinu čisto ljudski, bez ulaženje u motive. Čovjek je došao iz Crne Gore i mi smo mu danas ovdje pet metar od dvorane rekli ne možete ući. Dakle ajmo pokušat rezimirati, ja ću predložiti Nataši i vama dvojici da sijednete zajedno za vrijeme ručka tako da Nataša se vrati u Beograd sa jasnim mišljenjima o tome što ste vi hteli. Hoćeš obećati da ćeš trideset sekundi... Ajde.

Vanja Jovanović: Gospodina Miraša Radovića nije bilo u spiskovima poziva koji smo mi dobili. Zašto, ne znam, to je noćas dodato. Ovde nije stvar ideološka nego stvar legalnosti u okviru hrišćanskih crkava. To bi učinio Vaseljenski patrijarh sa sjedištem u Istanbulu, ili bilo koji drugi legalni pravoslavni vođa. Dakle, to je stvar i opšte kulture, znati situaciju u regionu u kome živite, šta funkcioniše, i kako funkcioniše. A mislim da smo ovde svi vrlo dobro znamo kako šta funkcioniše i kako šta ne funkcioniše. Ja ovde u ovim spiskovima nemam te ljude, ja mogu vam dati svima na uvid, koje sam ja dobio juče faksirane papire, nemam ih oni su dodati negde. I meni je s ljudske strane žao čoveka što je toliko putovao, ali to je vaša stvar.

Drago Pilsel: Dakle, šta smo čuli pametnoga danas, nadahnjujuće? Hrabriti vjernike, vrlo važan zadatak za sve vas, hrabriti ljude u bazi, oni koji imaju snagu, i koji vjeruju u tu moć moliti za cilj REKOM-a. Kaže fra Ivo Marković da je zrelo stanje za formiranje komisije. Eto moramo se uvjeriti da su naši parlamenti zreli za donošenje takve odluke i za pronalaženje načina da se Srbija, Kosovo i Bosna i Hercegovina uspiju dogovoriti, kako bi akcija bila potpuna. Da stvar

bude ozbiljna, predloženo je nešto vrlo važno, a to je da se osim što će netko birati podobnost predstavnika komisije, da ti ljudi preuzmu odgovornost putem zakletve. Svjedočili smo o važnosti naših religija kao potencijalima mira i shvatili smo i ponovili da je cilj, krajnji cilj stvoriti jedan bolji svijet, bolje društvo. Pitanje da li vjerujemo u to nikad više, koliko se to puta ponavljalo za vrijeme pokojne Jugoslavije, a opet se dogodilo. Dakle, opet ja nalazim u Hrvatskoj mladariju koja se javlja na razno raznim portalima, neonacističkim stavovima, kao da postoji nekakav virus u društvu, koji će se kad-- tad pretvoriti u neku jaku bolest. Dakle, taj naš izazov da shvatimo koliko smo važni, koliko smo potrebni ovome društvu je nešto što je mene osobno dovelo do ove koalicije i ja bih htio podijeliti sa vama nadahnuće, koje sam čuo od kolege iz Izole. Dakle utješno je da čujemo ljude koji su voljni hrabriti nas na ovom putu i međusobnom se pomagati, i važno je ne pokleknuti. Važno je poštivati pravo na prosvjed, važno je polagati pravo na poštivanje i na prosvjed. Stvaramo jedno tolerantno, pomireno društvo u kojem će vladati trpeljivost. Trpeljivost ne kao potreba da nekoga podnosimo, nego kao uvjerenost da moramo živjeti jedni za druge, a ne samo jedne pored drugih. Ako mi osobno u našim malim dimenzijama ne budemo svjesni i sposobni artikulirati tu potrebu, pitanje je hoćemo li mi to moć predložiti našim bazama. Zadnju riječ prije ručka, molim vas ostanite na ručku i družite se onoliko koliko nismo uspeli u toku dana. Dakle ja se zahvaljujem našim domaćinima, u ime njih Dženana će nas sada pozdraviti i službeno zaključiti rad skupa. Ponavljam, ostanite na ručku, bilo nam je jako lijepo i ako nije možda sve teklo onako kako smo htjeli...Evo ljudi sa Kosova nisu došli trebali su doć, dakle nije sve bilo savršeno. Nije to naša krivica ali žao nam je i hvala što ste prosvjedovali, hvala što ste bili naš glas savjesti važno je nikoga ne isključiti. Hvala lijepa.

Dženana Karup Druško: Ja sam očito danas imala najteži zadatak da otvorim skup i sada da zatvorim, nadam se da sam u međuvremenu bila dobra domaćica. Ja ću ponoviti nešto što je rekao gospodin Drago, moj dragi kolega, a to je da želim i vjerujem u čuda. Moram vam priznati da sam pre ovog skupa bila puna predrasuda. Da se ne uvredi muftija sarajevski, ja sam nekako tradicionalna Bošnjakinja, nisam baš neka vjernica. Ali sve ono danas što se čulo ovde, ja sam shvatila da u stvari, (nećemo govoriti o moći i uticaju), koliko snagu vi, svako od vas pojedinačno ima, koliko duhovnu snagu i koliko može zaista uticati na vjernike na ljude koji umiju, žele i vjeruju. Pa se nadam da ću i ja biti tu nekad među njima. Što se tiče predstavnika Srpske pravoslavne crkve, ja sam dugo godina radila, pošto sam po profesiji novinar, sa kriminalcima i pravosuđima. Injilov nastup me iskreno podsetio na jednog dobrog policajca i na jednog lošeg policajca, ali s obzirom da policija na kraju uvek ima zajednički pozitivni cilj, ja se nadam da će njihova konačna odluka i stav biti da podrže ovo nešto što bi trebalo da interesu žrtava, a onda i svijetu nas, da se suočimo sa onim što se desilo i da napokon krenemo tim nekim putem. Riječ pomirenje još uvijek u Bosni i Hercegovini izaziva različite reakcije, ali da krenemo tim nekim zajedničkim putem da pokušamo da živimo jedni s drugima jer na ovim prostorima je nemoguće živjeti drugačije. To što smo mi danas svi za ovim stolom meni zaista daje veliku nadu i uliva veliko povjerenje u sve nas. Samim tim što ste svi došli, niko nije morao, jer mi smo ipak jedna nevladina organizacija, nije politički skup, nije televizija. Dakle time što

ste došli pokazali ste da ste spremni da razgovarate o tome i, kao što je Nataša rekla, generalni zaključak za mene da je puno više pozitivne reakcije i puno više podrške koju smo dobili od vas nego kritike, iako sam ja na početku pozvala da svi kažete i kritiku ako imate. Hvala vam još jednom svima što ste došli, što ste učestvovali aktivno u raspravi i što je on bio na jednom nivou primerenom vama samima. Ja ću naravno biti tu za ručak, kao domaćica i posle što god kome bude trebalo.

Drago Pilsel: Dakle zapamtite Moltmana ponekad, treba htjeti nemoguće da bismo postigli moguće. Dobar tek! Imamo još jednog domaćina.

Milena Savić: Ja ću da vas pozdravim, takođe kao osoba iz sijene, eto ispala sam tako na kraju. Ja sam Milena Savić jedna od kordinatorica ovog procesa u Bosni i Hercegovini. Ono što se može zaključiti na kraju jeste da je bilo mnogo različitih informacija, puno novih saznanja, razmene iskustava i tako dalje. Ono što je meni drago jeste raznolikost učesnika iz regiona, tolerancija u diskusiji. I mislim da je došlo do afirmacije ovog procesa u smislu otvaranja novog puta u dijalogu za kreiranje što kvalitetnijeg Statuta REKOM-a. Ja očekujem da se vjerske zajednice i crkve aktivno uključe u u taj proces. Posebno bih apostrofirala izjavu Amrinu, kada je dala inicijativu da se što više informacija distribuira prema crkvama i vjerskim zajednicama. Mi smo afirmisali danas proces, ali isto tako i pravo na ćutanje, pravo na pitanje, odnosno pravo na mišljenje. I na kraju bih završila sa jednom porukom u duhu svih ovih što smo danas rekli, a to je jedna latinska poslovice a koja je moja vodilja: doživimo, nadamo se.

(Kraj)